Национальная библиотека
Республики Тыва
им. А.С. Пушкина

ШЫН
Ниитилел-политиктиг солун
Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн
№ 28 (16090) ◇ 1999 чылдың апрель 15, четверг ◇ Ат салган шагы 18.10 ◇ Садар өртээ 1 рубль 50 көп.

Дээди Хуралда

АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАГА БОТТАНДЫРАР

ТР-ниң Дээди Хуралының VIII сессиязының эртенги хуралы Чазак бажыңының хуралдаар залынга апрель 13-те болуп эрткен. Ооң ажылынга Президент Ш. Д. Ооржак, Чазак кежигүннери, Төлээлекчилерниң тус чер хуралдарының база кожууннар, хоорайлар чагыргаларының даргалары болгаш өске-даа чалатканнар киришкен.

ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы Ш. В. Кара-оол сессияны ажыткаш, "Кризистиң шылгалдазы болгаш республиканың экономиктиг күчү-шыдалының хөгжүлдези" деп эгелиг 1999 чылда ТР-ниң Президентизиниң республиканың чонунга болгаш Дээди Хуралга (парламентиге) Айыткалын номчууру-биле Ш. Д. Ооржакка сөс берген. Бо чугула документиде Президентиниң соңгулда мурнунуң программазы сөөлгү ийи чылда кайы хире күүсеттинип турарының, чедир кылдынмаан хемчеглерниң анализи бердинген, моон соңгаар ону амыдыралга боттандырарының талазы-биле чүнү кылырының тодаргай сорулгалары салдынган. Оон аңгыда Россия Федерациязының Президентизиниң Айыткалында берген айтыышкыннарны ажыл-херекке күүседирде кандыг хемчеглерни алыры көрдүнген, чуртта ханылаан экономиктиг кризистиң аар уржуктарын ажып эртерде чүнү кылза чогуурун документиде бижээн

ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы Ш. В. Кара-оол эртенги хуралдың түңнелинде Айыткалда үндүрген түңнелдерниң, салдынган сорулгаларның улуг ужур-дузалыын демдеглээш, ону ажыл-чорудулгага боттандырар дээш кызымак ажылдаарынче чыылганнарны кыйгырган

Бистиң корр.

КРИЗИСТИҢ ШЫЛГАЛДАЗЫ БОЛГАШ РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЭКОНОМИКТИГ КҮЧҮ-ШЫДАЛЫНЫҢ ХӨГЖҮЛДЕЗИ

1999 чылда Тыва Республиканың Президентизиниң Тыва Республиканың чонунга болгаш Дээди Хуралынга (Парламентизинге)

АЙЫТКАЛЫ

ХҮНДҮЛҮГ ЧАҢГЫС ЧЕР-ЧУРТТУГЛАРЫМ, ДЭЭДИ ХУРАЛДЫҢ ДЕПУТАТТАРЫ!

Сөөлгү үениң сандарадыкчы чорудулгалары Россияны ханы кризистиң байдалынга чедирген, бистиң ниитилел амыдыралының эң берге үе-чадаларының бирээзи — 1998 чыл эрте берди. Россия Федерациязының Президентизиниң "Россия үелерниң белдиринде" деп Айыткалында ооң чылдагааннары база уржуктары илереттинген.

Ындыг байдалдарда демократияны быжыглаар, ниитилелдиң политиктиг турум чоруун хандырар болгаш рынок экономиказын хөгжүдер, сан-хөө кризизиниң уржуктарын ажып эртер, федералдыг төп-биле харылзааларны улам экижидер дээш, Тыва Республиканың Президентизи болдунгу дег бүгү-ле чүүлдерни кылган.

Тыва Республиканың Президент соңгулдаларының болгаш 1997 чылдың апрель 18-те дүжүлгеге албан езузу-биле ооң олурупканының соонда, Президентиниң соңгулда мурнунда программазын, соңгукчуларның дилег-чагыгларын, шүгүмчүлелдиг сүмелерин болгаш саналдарын боттандырар талазы-биле хемчеглер ажылдап кылдынган. Оларны боттандырарынга эргежок чугула нормативтиг актылар, ылаңгыя "1997 — 2000 чылдарда республиканы экономиктиг кризистен үндүрер база ооң быжыг хөгжүлдезин хандырар талазы-биле Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннарының дугайында" 1997 чылдың май 26-да № 1 Чарлык хүлээп алдынган. Дээди Хуралдың ийиги чыыжының депутаттарының соңгулдаларын белеткээр, чаа Чазакты тургузар болгаш республиканың хөй-ниитизи-биле харылзааларны быжыглаар талазы-биле ажыл чоруттунган.

1998 чылдың мартта Тыва Республиканың чонунга болгаш Дээди Хуралынга "Экономиканы долузу-биле чогумчудуп экижидерин дамчыштыр — ону хөгжүдүп эгелээринче" деп Айыткалга ат салган мен. 1998 чылда соңгулда мурнунуң программазын боттандырар талазы-биле сорулгалар ында айыттынган чүве.

Тыва Республиканың Конституциязының 73 чүүлүнүң 7 пунктузун удуртулга болдурбушаан, республикада байдал дугайында чылдың кылыр Айыткалым-биле Дээди Хуралдың депутаттарынга, Тываның бүгү хамаатыларынга медеглээрим болза:

Бо Айыткалдың сорулгазы — Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулда мурнунда программазының эрткен ийи чылда күүселдезиниң анализи болгаш ону улам ыңай боттандырарының, а ол ышкаш Россия Федерациязының Президентизиниң "Россия үелерниң белдиринде" деп Айыткалын күүседириниң сорулгаларын салыры болур.

I.
ПРЕЗИДЕНТИНИҢ СОҢГУЛДА МУРНУНДА ПРОГРАММАЗЫН БОТТАНДЫРАРЫНЫҢ ЧАДАЗЫ БОЛУР 1998 ЧЫЛДА ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ АЙЫТКАЛЫНЫҢ КҮҮСЕЛДЕЗИ

Россия Федерациязының Президентизиниң "Ниити күштер-биле — Россияны хөгжүдеринче" деп Айыткалын база Тыва Республиканың Президентизиниң Айыткалын боттандырары-биле хемчеглерниң чаңгыс аай планын ажылдап кылган чүве, 1998 чылдың дургузунда ооң **үштүң ийизи** күүсеттинген.

Республикага **быжырымчалыг экономиканы чогумчудуп чорударының политиктиг магадылалдарын тургузарынче, күрүне тургузуун, бог-догуннаашкынны болгаш демократияны быжыглаарынче** кол кичээнгей салдынып келген. Бо сорулга-биле федеративтиг харылзааларны, бот-боттарынга ажыктыг регионалдар болгаш улустар аразынга хамаарылгаларны хөгжүдеринче база быжыглаарынче улуг кичээнгей салдынган.

Тыва Республиканың Конституциязын сайзырангайжыдар талазы-биле тодаргай сорулгалыг ажыл чоруттунган. Маңаа улуг рольду Улуг Хурал ойнаан. Ооң киржилгези-биле Конституцияга 63 эдилгени быжыглап турар 8 хоойлу хүлээп алдынган. Россия Федерациязының Конституциязы-биле боттарының конституцияларында болгаш уставтарында карышкактарлыг 63 субъектиден чүгле Тыва Республика ол карышкактарны чайладып алыр дээш доктаамал ажылдап турар деп, Күрдуманың Хоойлужудулга болгаш суд-эрге-хоойлу реформазының талазы-биле комитеди демдеглээн.

Бирги чыыштың Улуг Хуралының бүрүн эргелериниң хуусаазы төнгени-биле холбаштыр "Төгерик столду" эрттирген. "Улуг Хурал дугайында" Хоойлунуң төлевилелин чаа эдилгези-биле аңаа чугаалашкан болгаш чүүлдүгзүнүп көрген.

Ийиги чыыштың Дээди Хуралы чаазы-биле тургустунган. Тос депутат доктаамал үндезин езугаар, артканнары — кол ажылындан чардыкпайн ажылдап турар. Эрге-хоойлулуг баазаның чок болганының уржуу-биле Төлээлекчилерниң тус чер хуралдарынче соңгулдалар үр үеде эртпээн. Амгы үеде тус чер Хуралдарының нүүрүнде чер-черде эрге-чагырганың күүсекчи болгаш төлээлекчи органнарының аразында удурланышкак байдал бисте чок, ол дең байдалда.

Конституция судунуң дугайында Хоойлу төлевилелин Парламентиге көөрү-биле дамчыдып берген. Тус чер деңнелинге эрге-чагырганың — күүсекчи, төлээлекчи болгаш суд талазы-биле бүгү адырларын тургузар сорулга-биле Делегей судьяларының дугайында Хоойлу төлевилелин ажылдап кылып турар.

Тус чер бот-башкарылгазының политиктиг болгаш социал-экономиктиг **хөгжүлдезиниң** эрге-хоойлулуг үндезиннерин быжыглаар сорулга-биле Төлээлекчилерниң тус чер хуралдары муниципалитет тургузугларының Уставтарын, Дээди Хурал — "Тыва Республиканың муниципалитет тургузугларының уставтарын бүрүткээр чурумунуң дугайында" Хоойлуну ажылдап кылган болгаш хүлээп алган. Хүлээп алдынган Уставтарның бүрүткээшкинин чорудар апаар.

Бюджеттер аразында харылзаалар талазы-биле дугуржулгаларга ат салдынган болгаш республика Чазааның база тус чер бот-башкарылга органнарының аразынга эргелеп-башкарылга чүүлдерин болгаш бүрүн эргелерни аңгылаар дугайында керээ төлевилели белеткеттинген.

Чаа эдилге езугаар республиканың Чазааның дугайында, тус чер бот-башкарылгазының сан-хөө үндезиннериниң дугайында хоойлулар төлевилелдери белеткеттинген. Эргелеп-башкарылганың чергелешкек байдалдыын катап тургузар сорулга-биле тус чер бот-башкарылгазын организастаар дугайында база Тыва Республиканың Президентизи — Чазак Баштыңының болгаш кожууннарның база хоорайларның чагырга черлериниң даргаларының аразынга керээлер чарарының чурумунуң дугайында хоойлулар төлевилелдерин Дээди Хуралга көөрү-биле чоруткан.

Күрүне сан-хөөзүн экижидер болгаш федералдыг бюджеттен сан-хөө дузазын көргүзер негелделер дугайында Россия Федерациязының Чазааның болгаш Тыва Республиканың Чазааның аразында Дугуржулгага ат салдынган.

Москваның болгаш Санкт-Петербургтуң Чазактары-биле кады ажылдажылга дугайында Дугуржулгаларның кол пунктулары күүсеттинген. Хакас болгаш Алтай республикалар, а ол ышкаш Моолдуң Баян-Өлгий, Убса-Нур болгаш Ховд аймактары-биле ындыг янзылыг Дугуржулгаларынга ат салдынган. Кемерово болгаш Оренбург областары-биле кады ажылдажылга дугайында Дугуржулгаларның төлевилелдери белеткеттинген.

Республиканың **күрүне национал политиказының** Концепциязы бадылаттынган. Ону күүседир талазы-биле бирги ээлчеглиг хемчеглер планы ажылдап кылдынган. Ол ажылды башкарып чорудар кылдыр Тыва Республиканың Президентизиниң чанында Националдар чөвүлелин тургускан. Тыва Республиканың Президентизиниң чанында **кижиниң эргелериниң болгаш политиктиг экстремизмге удур хөделиишкин талазы-биле** комиссиялар тургустунган. Кадр политиказының болгаш күрүне албанының талазы-биле Чөвүлелдерниң составтары чаартынган. Президент Администрациязының ажыл-чорудулгазының практиказынга политиктиг партияларның болгаш хөй-ниити каттыжыышкыннарның удуртукчулары-биле удур-дедир харылзажыр талазы-биле ажылдың чаа хевирлерин киирген, ол дээрге политиктиг, экономиктиг болгаш социал адырларда эң чидиг айтырыгларны чугаалажыры-биле консультацияларны, "төгерик столдарны" эрттирери-дир. Депутаттар болгаш суд эрге-чагыргазының төлээлери-биле ужуражылгаларны организастап турар.

Президентиниң Чарлыы-биле күрүнениң контроль чорудуп турар структураларының ажыл-чорудулгазын аайлап-башкарарын күштелдирер сорулга-биле Президент Администрациязының удуртукчузунуң чанында Контроль-хайгаарал чөвүлелин тургускан. Ооң составынче күрүне албан черлериниң удуртукчуларындан аңгыда, хөй-ниити каттыжыышкыннарының төлээлекчилерин база киирген.

Бо кезек талазы-биле Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулда мурнунда программазының канчаар боттанып турарының байдалын көөрүн доослушаан, айыттынган хемчеглерни күүседир талазы-биле ажыл уламчылаар дээрзин демдеглеп каары эргежок чугула. Ол дээрге соңгукчуларның мурнунга Парламентиниң отчедунуң талазы-биле, Дээди Хуралдың депутаттарын, ооң Даргазын болгаш оралакчызын дедир кыйгыртыр чурумунуң талазы-биле база депутаттарның эрге-хүлээлгелериниң талазы-биле республиканың Конституциязынга өскерилгелерни болгаш немелделерни белеткээри-дир. Ол ышкаш Тыва Республиканың Президентизиниң дугайында база Дээди Хуралдың соңгулдаларының дугайында хоойлуларга өскерилгелерни киирери эргежок чугула.

Экономиканың чогумчалыг турум чоруу — ону хөгжүдүп эгелээриниң эргежок чугула негелдези. Рынок экономиказын быжырымчалыг турум болдурарынга болгаш хөгжүдеринге магадылалдарны тургузар, ооң күрүне секторунуң башкарлыр чоруун бедидер, хуужудулгадан болгаш күрүне хөреңгизиниң ажыглалындан кирип турар сорулга-биле республиканың күрүне өнчүзүн эргелеп башкарар дугайында болгаш ону бүзүредикчи эргелелге дамчыдар чурумунуң дугайында, садыг-саарылгадан үндүрүг дугайында хоойлу төлевилелдерин белеткээн болгаш Дээди Хуралга көөр кылдыр чоруткан. 2005 чылга чедир Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында айыттынган сорулгалыг федералдыг программаны ажылдап кылып турар.

Республика **бюджединиң орулгалыг кезээн тургузар** болгаш үндүрүглерниң база өске-даа ыяап-ла төлелгелерниң чыглывычал чоруун бедидер талазы-биле үндүрүглерни төлевээни болгаш бухгалтерия документилериниң чидиргени дээш харысалганы күштелдирер дугайында хоойлу төлевилелдери белеткеттинген. Күрүне хөреңгизин ажыглаанындан, орулгаларның республика бюджединче кирерин хандырар талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Республика девискээринде бүрүткеттинмээн кижилерден үндүрүг тыртарының болгаш төлээриниң чурумун киирип турар. Инвестиция талазы-биле идепкейлиг болур чорукту бедидер сорулга-биле тус чер үндүрүглериниң талазы-биле чиигелделерни бээр дугайында ажылды чорудуп турар. "Үндүрүглерни төлээриниң хуусаазын узадыр дугайында" доктаалды Чазак хүлээп алган.

Бюджеттер аразында харылзаалар сайзыраңгайжып турар. "1998 чылда республика бюджединиң дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунда муниципалитет тургузугларын деткииириниң республика фондузу көрдүнген, ында айытканын езугаар алырга, оларның бюджет хандырылгазын деңнештирип турар. Хуу орулгаларны көвүдедири база бюджет чарыгдалдарын кызырары көрдүнүп турар чогумчудулга программазы хүлээп алдынган. Республика бюджединиң чегдирипкен өрезин эде көөрүнүң программазы ажылдап кылдынган, ол чорук бюджет акша-хөреңгилеринге камналганы бээр аргалыг.

Бюджетте турар организацияларга бараанарны болгаш ачы-дузаларны бээр эрге дээш яамылар болгаш ведомстволар талазы-биле **конкурстарны** эрттирер практиканы киирген.

Федералдыг болгаш күрүнениң республика өнчүзүнүң объектилериниң **эт-хөреңгизиниң** долузу-биле **даңзылаашкынын** чоруткан. Чазактың болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының аразынга өнчү айтырыгларының талазы-биле эргелеп башкарылга чүүлдерин база бүрүн эргелерни аңгылаар дугайында кожууннар чагыргалары-биле дугуржулгаларга ат салдынган. Боттарының ажыл-чорудулгазын соксаткан бүдүрүлгелерге бүдүрүүшкүннү катап эгелээр талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Оларны катап тургузары болдунмас таварылгада, хоозураашкын дугайында негелдени ажыглаар. Күрүнеден акциялар үлүглүг акционер ниитилелдерде күрүне төлээлекчилерин томуйлап тургускан

Чайгаар тургустунган монополияларның продукциязынга болгаш ачы-дузаларынга **өртектерни болгаш тарифтерни таарыштырып башкарарын** боттандырып келген. Ол дээрге чурттакчы чонга сайгарып турар электри-чылыдылга энергиязынга, кывыскан газка болгаш хөмүрге, бюджеттен хандырылгалыг албан черлеринге транспорт бүдүрүлгелериниң чүъктер сөөртүлгезинге, суг хандырылгазының болгаш канализацияның ачы-дузаларынга, пассажирлерниң болгаш чүъктерниң авиасөөртүлгелериниң өске-даа хевирлеринге өртектер база тарифтер-дир. Чуртталга-коммунал ажыл-агыйының адырынга чижилге байдалын демонополчударының болгаш тургузарының программазының төлевилели ажылдап кылдынган.

Хой кежинден тон даараар фабриканың **бүдүрүлге күчүлерин** шиңгээдип алыр, алгы заводунга, машзаводка, мебель фабриказынга бүдүрүүшкүннүң хемчээлдерин катап тургузар, ыяш болбаазырадыр, аъш-чем үлетпүр бүдүрүлгелеринге продукция бүдүрүп үндүрерин көвүдедир талазы-биле ажыл чоруп турар. 1998 чылда үлетпүр бүдүрүүшкүнүнүң нииити хемчээли, одалга-энергетиктиг комплекстиң продукция камналгазын санаваска, барык 20 хуу ажыг өскен.

Агроүлетпүр комплекизин чогумчударының болгаш хөгжүдериниң, черни мелиорастаарының тодаргай айыттынган сорулгалыг программазы хүлээп алдынган. Тыва Республиканың Чер кодекизиниң төлевилели белеткеттинген. Көдээ ажыл-агый черлериниң дугайында, черлерни зона аайы-биле хуваар дугайында болгаш күрүнениң чер кадастрының дугайында хоойлулар төлевилелдери ажылдап кылдынган. Өнчүнүң хевирлеринден хамаарылга чокка үре-түңнелдиг ажылдап турар ажыл-агыйларга деткимчени көргүзүп турар.

Хой кежинден тон даараар фабриканың болгаш "Кызылдың эът комбинады" акционер ниитилелдиң баазазынга ийи локалдыг экономиктиг зонаны тургузарынга техника-экономиктиг үндезилелдерни ажылдап кылыры дооступ турар.

Амгы үениң технологтуг дериг-херекселдерлиг чаа бүдүрүлгелери көстүп кээп турар.

1998 чылда республиканың Чазак Отчедунда илереттинген эрткен чылдың түңнелдерин анализтеп тургаш, экономиканың нииити каттышкан көргүзүүнүң — иштики регионал продуктунуң нииити хемчээлиниң талазы-биле — 1997 чылдыы-биле деңнээрге, 0,7 хуу өзүлде чедип алдынган дээрзин демдеглеп болур, а ол үеде иштики нииити продуктунуң хемчээли Россияга 5 хуу кызырылган болгай. Ниитизи-биле чуртка бүдүрүүшкүннүң шапкын кудулаашкыны, рубльдиң үнези шуут бадып, өре-шире кризизи болуп турза-даа, иштики регионал продуктузунуң өзүлдезиниң чылда ортумак темпизи республикага сөөлгү үш чылда **4,7** хуу болган. 1998 чылда инвестицияларның нииити хемчээли **0,8** хууга, ооң иштинде чурттаар оран-саваны ажыглалга киирери, төлевирлиг ачы-дузаларның нииити хемчээли **9** хууга көвүдээн. Номиналдыг ажыл төлевири өскен. Инфляцияның деңнели, чуртка хамаарыштыр алырга, оон 1,6 катап эвээш. Аъш-чем бараанарының үүрмектеп садар саарылгазы улгаткан.

Ооң-биле чергелештир республиканың экономиказында байдал ниитизи-биле нарын болуп артпышааны илдең болбайн аан. Иштики курлавырлар ону хөгжүдеринче ам-даа долу чергези-биле мөөннеттинмээн.

Экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээриндан — социал айтырыгларны шиитпирлээринче. Чурттакчы чоннуң чединмес кезээнге адрес езугаар социал деткимче көргүзери-биле республиканың Чазаа кризиске удур чамдык доктаалдарны хүлээп алган. Күрүнеден камгалал чугула херек болуп турар хамаатыларны илередир талазы-биле ажылды чоруткан. Оларга адрес езугаар социал дузаламчы чедирериниң хемчеглери, халас медицина дузазын хандырар талазы-биле күрүне магадылалдары ажылдап кылдынган.

Эртем болгаш өөредилге талазы-биле күрүне политиказын боттандырар сорулга-биле эртем болгаш эртем-техниктиг политика дугайында хоойлулар төлевилелдери, 2001 чылга чедир эртем хөгжүлдезиниң, дээди профессионал өөредилгени эде организастаарының Концепциялары ажылдап кылдынган.

Нацияның **угаан-бодал талазы-биле чаартыныышкынының** чорудулгазы болуп турар. Республиканың угаан-бодал талазы-биле сайзыралының Концепциязы хүлээп алдынган, ооң кол сорулгазы — республиканың чонун, ооң угаан-бодал болгаш сагыш-сеткил күштерин амыдыралдың төлептиг деңнелин чедип алырынга таарымчалыг байдалдарны тургузарынче чаңгыс аай каттыштырып турар национал идеяны хевирлээри. Концепцияда айыттынган мурнады боттандырар угланыышкыннар талазы-биле угаан-бодалды сайзырадырының программаларын яамылар болгаш ведомстволар кылып кирипкеннер.

Өг-бүлени быжыглаарының, ие байдалын болгаш уругларны камгалаарының күрүне Программазын, "Тыва Республиканың мал одар-белчииирлеринде чурттап турар херээжен малчыннарны болгаш оларның уругларын кадыкшыдары" деп Президент программазын, "Тываның уруглары" деп республика программазын боттандырары кичээнгейниң төвүнде артпышаан.

Республикада демографтыг байдал экижээн. Чурттакчы чоннуң чайгаар өзүлдезиниң көргүзүү 1,7 катап улгаткан. Чаш уругларның төрүттүнер чоруу 8,2 хуу өскен, нииити өлүр чорук 8 хуу кудулаан. Чоннуң республикадан дашкаар көжүп чоруур чоруу 1998 чылда, 1997 чылдыы-биле деңнээрге, 1472 кижиге кызырылган. Кем-херек үүлгедир чоруктуң нииити саны 3 хуу эвээжээн, өлүржүр чоруктуң саны 15 хуу кызырылган.

Кадык камгалал, өөредилге, культура болгаш спорт объектилери режим езугаар чогумчалыг ажылдаан. Рыноктуң берге байдалдарынга чон чаңчыгып бар чыткан. Ындыг болзажок, августа сан-хөө кризизиниң болгаш хереглел бараанарынга өртектер өзүлдезиниң соонда чурттакчы чоннуң амыдыралының деңнели дыка кудулаан. Бо чорук эң чугула шиитпирлерни хүлээп алырын негеп турар.

Үстүнде айыткан чүүлдерге үндезилээш, Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулда мурнунда программазының кол үш бөлүүнүң талазы-биле амгы бо үеге чедир, **салдынган сорулгаларның чартыктан ажыг кезии күүсеттинген болгаш күүсеттинериниң кырында туруп турар деп түңнелди кылып болур-дур.**

Айыттынган хемчеглер чаа президент соңгулдаларынга чедир артып калган үеде күүсеттинер дээрзинге бүзүреп болур бүгү-ле барымдаалар бар

Бо чылын бистер соңгулда мурнунда кылдынган программаны күүседириниң ээлчеглиг үе-чадазынче шилчиир бис, **ооң мурнады күүседир сорулгалары бо Айыткалга илереттинген турар.**

II.
КРИЗИС УРЖУКТАРЫН ЧАЙЛАП ЭРТЕР, ЭКОНОМИКА ӨЗҮЛДЕЗИН ХАНДЫРАРЫ

Бөгүнгү байдал берге бооп турза-даа, харын мындыг берге байдалдарның үезинде, бис боттарывыстың бүгү күжениишкиннеривисти **Президент программазында айыткан стратегтиг сорулгаларны, ооң № 1 Чарлыында — хууда орулгаларның хемчээлин улгаттырарынче, республика бюджединге оларның үлүүн бедидеринче, адактың соонда дотация чок хөгжүлдеже үнериниң айтырыын шиитпирлээринче** угландырар хүлээлгелиг бис. Бис 2002 чылда бюджеттиң хууда орулгаларын ийи катап өстүргеш, ооң күсели-биле бодувустуң чарыгдалывыстың чартыктан эвээш эвес кезиин хандырар ужурлуг бис

Бо сорулгаларны чедип алырда, **бирээде**, рыноктуң болурчогууру-биле ажылдаарын хандырары, ооң инфраструктуразын хөгжүдерин уламчылаары, рынок харылзааларын сайзырангайжыдып, аңаа чогуур байдалдарны тургузары, экономиктиг чорудуушкуннарны таарыштырар болгаш эргелеп-башкарар аргаларны өөренип алыры эргежок чугула. **Ийиде**, эң-не чугула чүве — экономиканың боттуг секторун катап тургузар болгаш хөгжүдер айтырыгларны холга алыры Чүгле бүдүрүлгени хөгжүдүп тургаш, орулгаларның өзүлдезин, чонну ажылга хөйү-биле хаара тударын манап болур. **Үште**, бюджеттиң чарыгдал кезээн эвээжедирин, артык чарыгдалдарны кызырарын чедип алыры эргежок чугула.

Рыноктуң ажылдаары, ооң инфраструктуразын хөгжүдери, экономиктиг чорудуушкуннарны таарыштырары болгаш эргелеп-башкарары. Рынок экономиказын тургузары болгаш хөгжүдери өскерилбес артар. Ынчалза-даа бо ажылга частрыглар болдурган черлерге эдилгелерни киирер. Ону чедип алырда, **хуужудулгага үндезилээш**, өнчүнүң хөй хевирлерлиг болурун хандырар, оларның аразынга хостуг чижилгени хандырар апаар. Өнчү хуужудулгазының төлевилел бүрүзүн бүдүрүлгени хөгжүдериниң бизнес-планын болгаш программазын киирбишаан, Чазак хуралынга чугаалажып көөр. Республикага эң-не чугула объектилерниң болгаш баазa адырларның объектилерин хуужудар үеде акцияларның чугула пакеттери болгаш "алдын акциялары" күрүнеге арткан турары эргежок чугула. Монополияга удур политиканы база экономиканы демонополизастаарын уламчылаар, ол ажылдың кол үүргезин муниципалитет деңнелинче шилчидер. Муниципалитет рыноктарынга бараанар болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң адааннажылгазы турар байдалды тургузар.

Экономиктиг реформаларның эгезинде рынок харылзааларынче шилчиир чорук экономикада чыгдыңа берген бүгү айтырыгларны шиитпирлээр деп хөй кижилер санап турган. Ол бүтпээн болгай. Экономиканың ажылдаар негелделерин хандырарынга күрүнениң ролюн күштелдирери эргежок чугула дээрзин амыдырал бадыткаан. Эң кол сорулгаларның бирээзи болза, ажыл-агый комплекизинге эргелеп-башкарылганы күштелдирери болур.

Күрүне таарыштырылгазының аргаларын шиңгээдип алыр херек. Күрүнениң болгаш муниципалитет унитарлыг бүдүрүлгелерниң ажыктыг ажылдаарын хандырары эргежок чугула. Маңаа кандыг-даа аргаларны — административтиг шыңгыы хемчеглерни, маркетинг талазы-биле удуртукчу-менеджерлерни болгаш специалистерни шилип алырынга, кадрларны керээ системазы-биле шилип алырынга чедир ажыглап болур.

Устав езугаар хөреңгизинде күрүне акцияларының үлүү, ылаңгыя контроль пакеттерлиг азы "алдын акция" бар акционерлиг ниитилелдер доктаамал контрольга турар ужурлуг. Маңаа күрүнениң Өнчү комитединиң чагыргазында акционер ниитилелдер туруп турар адырлар аайы-биле яамыларның ролюн болгаш харысалгазын бедидери эргежок чугула. Акционерлерниң, акционер ниитилелдер чөвүлелдериниң хуралдарының ажылынга күрүне төлээлекчилериниң киржилгезин дамчыштыр оларның ап турар орулгаларының, акшаландырыышкын төлевилелдерин ажыглап турарының, хөреңгилерни чарыгдаанының, ажылдап турар кижилерниң, ылаңгыя эргелеп-башкарылга аппарадында ажылдап турарларның талазы-биле күрүне политиказын чорудар херек.

Күрүнениң киржилгези чок азы киржилгези эвээш бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга хамаарыштыр чүл дизе, экономиканың стратегтиг сорулгаларын шиитпирлээринге дузалаар "оюннарның дүрүмүн" чогааткаш, салдар чедирер апаар.

Күрүне органнары юридиктиг албан черлериниң, хууда кижилерниң ылап учедун тургузар ужурлуг. Чоокку үеде оларны күрүне реестринге киирер ажылдарны доозар.

Экономиканың бүгү адырларынга чөпшээрел ажыл-чорудулгазы чугула черни ээлеп турар. Ынчангаш чөпшээрел-бүрүткел палатазының ажыл-чорудулгазын сегидери онза ужур-дузалыг. Бараанар болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң талазы-биле көдээ бүдүрүкчүлерниң ажыл-чорудулгазынга чөпшээрел бээр талазы-биле ажылды экижидери чугула. Юридиктиг албан черлериниң, хууда кижилерниң аразынга адааннажылганы хөгжүдүп тургаш, монополияга удур политиканы уламчылаары эргежок чугула. Тудуг ажылдарынга, аъш-чем болгаш өске-даа бараанарны садып алырынга күрүне чагыын кылыр, ону садыглажыышкыннарны, тендерлерни чорудуп, конкурс езугаар чорудар. Күрүне чагыгларының хоойлужудулгаларын ажылдап кылыр херек

Федералдыг, республика, муниципалитет деңнелдеринге өнчүнүң кызыгаарлаарын соксадыры эргежок чугула. Деңнел бүрүзү бодунуң монополияга удур политиказын эрге-хоойлуга дүүштүр чорудар. Бо таварылгада күрүне экономиканы хөгжүдеринге дузалаар байдалдарны болгаш эрге-хоойлу баазазын тургузарынга дузалаар. Эргелеп-башкарылганың кайы-даа деңнелинге үндүрүг онаарының, үндүрүг чиигелделериниң айтырыгларын катап анализтеп көөр.

Күрүнениң контрольдаар эргелерин күштелдирер сорулга-биле бүдүрүлгелерниң болгаш хамаатыларның чөпшээрелдер, квоталар база сертификаттар ап турар үезинде хоойлуларны

(Уланчызы 2-ги арында).

Тыва Республиканың Президентизиниң Айыткалы

(Эгези 1-ги арында).

сагып турарынга контрольду боттандырары чугула. Хоойлуну хажыткан черлер азы кижилер хемчегге онаажыр ужурлуг.

Бистер бо чылын акционер ниитилелдерниң оорладыпүптеткен объектилериниң хуу-салымынга катап эглип кээр бис. Ийет, чуртта өнчүнү национализастаар дугайында хоойлу чок-даа болза; ол объектилер чер участоктарын ээлеп тургаш, чер үндүрүүн төлевейн турар. Мооң ужурунда, чер үндүрүүн төлевээни дээш, ооң ээлериниң акцияларын күрүне садып алыр болгаш ону чоорту күрүне өнчүзүнче шилчидер

Бо чылын **экономиканың боттуг секторунуң ажылдаар байдалдары** боттуу-биле өскерлир ужурлуг Ону катап тургузары болгаш хөгжүдери-биле үе-үелеп, немелде өртекке үндүрүгнү, орулга үндүрүүнге төлевирлерни чиигедирин көрген. Бүдүрүлгени хөгжүдеринге, ону эде кылырынга, чаа техниканы шиңгээдип алырынга бээр хөреңгилер дээш үндүрүг онаарының кызыгаарлаашкыннарын солуур. Үндүрүг чыылдазын чиигедирге, ону төлевес чоруктарның хемчээли кызырлыр, артык хөреңгилерни акшаландырыышкынга ажыглаары улгадыр.

Квоталар, чөпшээрелдер, тендерлер, конкурстар чижектиг ындыг барыларның дузазы-биле бис, бюджет хөреңгилерин шын ажыглаарының аргаларын, перспективтиг төлевилелдерни боттандырарынга сайгарлыкчыларны хаара тудар аргалыг болур бис.

1999 чылда **чайгаар тургустунган монополияларның ажыл-чорудулгазын таарыштырар талазы-биле** ажылды уламчылаар бис. (Өртектер тургузар талазы-биле). Федералдыг комиссияның болгаш республика Чазаанының удуртулгазы-биле ажылдаар, **девискээр аайы-биле энергетика комиссиязын** тургузар.

Бо хүннерде **Өртектер политиказының** 1995 чылдан бээр күштүг боол келген концепциязынга өскерилгелерни киирери чөптүг апарган. Хереглел рыногунда өртектерге контроль уламчылавышаан. Онза кичээнгейни эм-таң өртээнде байдалче угландырар. Мооң мурнунда ышкаш, Чазактың доктаамал контролюнга хлеб өртектери, бажың төлевири, чуртталга-коммунал ажыл-агыйының ачы-дузазынга төлевирлер, чылыг, электри энергиязынга төлевирлер, хем, агаар транспортунга аргыжылга төлевири кол черни ээлээр. Эрткен чылдың август айда өртектерниң биске чиик болганын (өске девискээрлерге бодаарга) демдеглеп тура, езулуг чылдагааннарны ыттташпайн турар бис Херек кырында байдалды алырга, барааннарның чамдык хевирлеринге өртектер ийи ажыг катап өскен болгай. А өртектерниң өскен ортумак деңнелин алырга, Россияда ортумак деңнелден чавыс, чүге дизе, **республика Президентизи болгаш Чазаа контрольдап турар бүгү өртектерни болгаш тарифтерни биеэги хевээр арттырган.**

Чайгаар тургустунган монополиялар чок адырларга **бараанарны бүрүткээр** арга-биле өртектер таарыштырар рынок аргаларын ажыглаар ужурлуг. Бо таварылгада далган, чигирниң мөөң бар байдалынче сагыш салыр херек, оон башка өртектер өзүп болур. Өртектерни чиигедириниң бир аргазы — бүдүрүлге болгаш саарылга адырынче чижилгени угландырары болур.

Экономиканы чогумчудар, рынок реформаларының оруубиле республиканы бурунгаарладыр сорулгаларда чамдык бурунгаар базымнарны демдеглевишаан, чамдык девискээрлерге бодаарга, улуг чыдып калыышкын барын эскерип боор бис. Чижээ, рынок ажыл-чорудулгазының элээн хөгжээн адыры болур садыг черлери республика бюджединге киирер үлүү улуг турган-ла, дыка куду деңнелде турар болгай. Оларның үлүү чүгле 11,3 хуу. Эрткен чылын үүрмектеп садар бараан саарылгазын дамчыштыр 811,2 млн. рубль киирген (туда акшабиле), а банкыларже чүгле 92,3 млн. рубль киирген-дир. Бо дээрге **хууда бараан бүдүрүлгезин, чонга ачы-дуза чедирилгезин** кошкак хөгжүдүп турары ол-дур.

Бисте бичии болгаш ортумак бизнесте ажылдап турар болгаш ниити иштики продуктунуң чүгле 6 хуузун ээлеп турар 13 муң хире юридиктиг албан черлери, хууда кижилер ажылдап турар. Бистиң сайгарлыкчыларывыстың шүшпең ажылдап турарын бо саннар херечилеп турар. Бо дээрге, оларның республикаже бараанар киир сөөрткеш, республикадан акшаны үндүреринге сагыш човап ажылдап турарының херечизи-дир.

Бизнесменнер, сайгарлыкчы кижилер боттарының энергиязын, дуржулгазын, билиин бистиң экономикавысты көдүреринче, бүдүрүлгелерни организастаарынче, саң-хөө хөреңгизи республикага арткан турарынче угландырар ужурлуг. Бодувус хереглеливисти ооң-биле хандырар ужурлуг бис.

Эрткен чылдың төнчүзүнде **Тыва Республиканың Президентизиниң чанынга сайгарлыкчылар чөвүлелин** тургускан. Бир эвес сайгарлыкчылар чөвүлел кежигүннерин дамчыштыр хоойлужудулга болгаш норма-чижек актыларын белеткээринге, Чазак-биле кады экономиктиг болгаш социал политиканы кылырынга киржир, экономиканың өске-даа айтырыгларынга дузалажыр болза, шын болур ийик. Сайгарлыкчылар рынокка шын киржип, боттарының хууда орулгаларының дугайын бодап турар болза, олар бүгү ниитилелге, республикага ажылдап берип турарын херек кырында көргүзер ужурлуг. Чазак бодунуң талазындан күрүнениң кандыг органы бизнес болгаш сайгарлыкчы ажыл-биле ажылдаарын тодарадыр ужурлуг.

ЭКОНОМИКАНЫҢ БОТТУГ СЕКТОРУН КАТАП ТУРГУЗАРЫ БОЛГАШ ХӨГЖҮДЕРИ

Республика болгаш федералдыг бюджеттерден акшаландырып турар экономика секторун деткиир программаны ажылдап кылыры эргежок чугула.

Кол угланыышкыннар болза, бааза адырларының доктаамал ажылдаарын хандырары, үлетпүрде, көдээ ажыл-агыйда бүдүрүлге хемчээлдерин чогумчудары болгаш катап тургузары, бүдүрүлге структуразын эде тургузарын уламчылаары, алызында барып республика специализациязын перспективага тодарадыр, Россияның ажыл-агыйынга ооң туружун тодарадыр чаа бүдүрүлгелерни тургузары.

Амыдырал хандырылгазының бүгү системаларының болур-чогууру-биле ажылдаарын чедип алыры эргежок чугула. Бирги ээлчегде **одалга-энергетика комплекизиниң бүдүрүлгелери** доктаамал ажылдаар ужурлуг. Ам дээрезинде ЧЭТ-тиң болгаш одалга черлериниң технологтуг чурум езугаар ажылдаарынга контроль болгаш чурум тургустунмаан, хөмүр-дашчыларның, энергетиктерниң, транспортчуларның болгаш хереглекчилерниң, одалга-энергетика комплекизиниң ачы-дуза чедирилгезиниң аразында карышкак, дүүшпес чүүлдер бар.

Хөй чылдар дургузунда хөмүр-даш каъдының кырын бузуп, аштап-арыглаар хемчээл талазы-биле чыдып каап турар бис, хөмүр-даш уургайында байдалды үндезини-биле өскертири эргежок чугула. Республиканың Чазаа, хөмүр-даш уургайы ук бүдүрүлгеге федералдыг бюджеттен деткимче көргүзер дугайында чөптүг шиитпирни чедип алыр ужурлуг Хереглекчилери колдуунда чурттакчы чон болгаш бюджет организациялары боол турар болганда, хөмүр-даш өртээн улгаттырарының күсели-биле бүдүрүлгени чаартырының аргазы бисте чок. Харын, сыр дедир, кожавыс девискээрлерде хөмүрдаш өртээ ийи катап чиик боол турары ышкаш, кылыр апаар бис. Хөмүр-дашты чер адаандан казып тывар талазы-биле техника-экономиктиг ажылдарны уламчылаар

"Красноярскэнерго" АН-ниң бүдүрүлгелеринде шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар-ла хөй. Республиканың Чазаа-биле дугурушпайн, ооң филиалдарын анаа-ла каттыштырар аргабиле ол айтырыгларны шиитпирлеп шыдавас. Республика девискээринде суг адаанга баар зонаның статузунуң дугайында, республиканың энергия системазын Красноярск ГЭС-тен дыка чиик өртектиг Саян-Шушенское ГЭС-ке кожар дугайында айтырыгларны шиитпирлээр апаар Монополизмден чайлааш, Россияның электри энергиязының рыногун шиңгээдип алыры биске херек. Кызыл ЧЭТ-тиң тудуунуң дугайында айтырыгны федералдыг чазак деңнелинге чедип алыры негеттинип турар. Федералдыг бюджетти тургузуп турар үеде 15 млн. рубль хемчээлдиг күрүне акшаландырыышкынын үзүп бээрин дугурушкан, ынчалза-даа ол ук айтырыгны шиитпирлеп шыдавас, а "Россияның ЕЭС" РАО болгаш "Красноярскэнерго" АН хөй чылдар иштинде бо тудугну акшаландырарындан ойталап келген Республикага биче энергетиканы хөгжүдер талазы-биле программаны оожум боттандырып турар.

Автомобиль, агаар болгаш хем транспортунуң, орук ажыл-агыйының, харылзаа бүдүрүлгелериниң болур-чогууру-биле ажылдаары улуг ужур-дузалыг.

Автомобиль транспортунуң бүдүрүлгелери колдуунда-ла рынок байдалынче кирген, чижилге илдең апар чыдар. Агаар болгаш хем транспортунда ажыл-херек бир янзы. Сөөлгү чылдарда чүък болгаш пассажирлер сөөртүлгези мында эвээжеп турар. Агаар судноларының эргижиреп элээнинден, ооң курлавырлары төнериниң кырында келген. Чиигелделиг болгаш хостуг тарифтерниң ылгалдарын дотация-биле долу хемчээлге дуглаар хөреңги республика бюджединде чок, ол ылгалдар хем транспортунда 35 хуу чедип турар, а агаар транспортунда 70-90 хуу болгай. Чазак транспорттуң бүгү хевирлериниң бүдүрүлгелери-биле кады ажылдың эң тааржыр аргаларын, перспективаларын болгаш оларның саң-хөө байдалын экижидер талазы-биле хемчеглерни тодарадыр ужурлуг.

Бо чылын Хандагайты—Торгалыг, Бояровка—Тоора-Хем аразының автооруктарын тударын уламчылаар. Мугур-Аксы—Кызыл-Хая аразының оруун тудуп эгелээр. Адырның кол сорулгазы болза, Каа-Хемни кежир көвүрүгнүң тудуун доозары. Абакан—Саян-Шушенское суг хөөлбээ — Шагаан-Арыг—Кызыл дамчыштыр автоорук суг-хөөлбээ системазын организастаар ажылды уламчылаар, оон Моолче баар орукту тургузар.

Харылзааның материал-техниктиг баазазын улам ыңай быжыглааш, чаа технологияларны шиңгээдип алырын боттандырар. 12 муң номерлиг АТС-МТС-ти, кыска чалгыга ажылдаар дамчыдыкчыны ажылдадыр.

Үлетпүрнүң адырларынга бүдүрүлгени күштелдирер дээш болдунар-ла хемчеглерни ап, күжениишкиннерни угландырар

Экономиканың структуразын эде тургузар стратегтиг угланыышкынны уламчылаар, Президент программазынга болгаш үлетпүр хөгжүлдезиниң концепциязынга дүүштүр чаа бүдүрүлгелерни тургузар.

Мал ажылдыг республикага үлетпүрнү хөгжүдериниң мурнады көрген угланыышкыны болза, **көдээ ажыл-агый чиг эдин болбаазырадыр талазы-биле амгы үениң баазазын** тургузары, аңаа үндезилээш, чиик үлетпүрнү хөгжүдери болур деп тодараткан. Бо айтырыгны шиитпирлеп турар. Хой кежинден тон дааараар фабриканы тутакан. Дүк аргыыр, будуур болгаш хевис бүдүрер бүдүрүлгениң дериг-херекселдерин эптээрин доосткан. Саарылга хөреңгилеринге чээли айтырыын, чүнүң-даа мурнунда, Россияның чиик үлетпүрүнге сезон курлавырлары тургузары-биле федералдыг бюджетте көрген хөреңгиниң күсели-биле шиитпирлээр херек. Ооң-биле кады **хевис бүдүрүлгезин ажыглалга** киирер. Бүдүрүлгени хуусаазындан орайтады ажыглалга киргениниң барымдаалааш, даштыкыдан алган чээлини төлээр хуусааны узадыры эргежок чугула. Бо айтырыг Россияның даштыкыдан чээли алган бүгү бүдүрүлгелерин дүвүредип турар, ынчангаш ону бүгү чурттуң деңнелинге шиитпирлээр.

Дүктү баштай арыглап, чуур талазы-биле цехтиң тудуун доозар, кеш болбаазырадыр бүдүрүлгени төлевилээр талазыбиле ажылдарны уламчылаары негеттинип турар. "Тыва алгы" АН-ниң организастыг структуразының, технологтуг чурумну, маркетингини сагып, кадрларны белеткеп турарының айтырыгларын шыңгыы көөр херек.

Чиик үлетпүрнүң өске-даа бүдүрүлгелери боттарының аргаларын долу хемчээлге ажыглавайн турар. Кызылдың дааранылга фабриказынга мооң мурнунда чедип ап турган хемчээлди чедип алыр херек. Кызылдың алгы заводунга кидис идиктер өөр бүдүрүлгени, Ак-Довурактың дааранылгатрикотаж фабриказының ажылын катап тургузар херек. Хөгжүлде бюджедин дамчыштыр чиик үлетпүрнүң төлевилелдерин деткиирин организастаары чугула.

Эрткен чылдың төнчүзүнде ниити Россияга чидигленген экономиктиг болгаш саң-хөө кризизи багай уржуктар-биле чергелештир чурттуң бүдүрүлгелери иштики рынокка боттарының туружун быжыглап алыр перспективаларлыг болгаш аргаларлыг деп чүвени база көргүскен Ол чүнүң-даа мурнунда **аъш-чем үлетпүрүнге** хамааржыр. Бо адырның бүдүрүлгелериниң удуртукчулары чонну боттарының идегелдиг партнеру кылдыр көөр ужурлуг, чүге дизе, чон төлевирни кылып-даа шыдаар, бодунуң хөреңгизи-биле деткимчени-даа көргүзер, даштыкы фирмаларже, өске девискээрлерниң бүдүрүлгелеринче кайгап алган орбас. Ынчангаш бараан, продуктуларны амгы үениң шынарлыг, чараш чүүлдери-биле хаптап-савалаар, маркетингини болгаш рекламаны профессионал деңнелге чорудар херек.

Даг-тывыш үлетпүрүн индустриалдыг хөгжүдери — мурнады көрген угланыышкыннарның бирээзи, бо чылын олче улуг кичээнгейни угландырар апаар Чүнүң-даа мурнунда, Президент программазында көрдүнгенин езугаар **алдын** тывыжын өстүрер болгаш адырның ажыктыг ажылдаарын бедидер талазы-биле хемчеглерни алыры чугула. Чедип алдынган чүүлдерни барымдаалап, ам ажылдап турар бүдүрүлгелерниң тывыш чөпшээрелин улгаттырар. Тарданның алдын рудалыг черин шиңгээдип алырын эгелээри узамдыгып туруп берген Ол черни шиңгээдип алырын боттуу-биле эгелээр бе, азы даштыкы инвесторга берген чөпшээрелди дедир алыр бе? Бо айтырыгны принципиалдыг шиитпирлээр үе келген. Ниитизи-биле алдын тывыжының чаа технологтуг болгаш организастыг деңнелинче шилчиир, күрүне хайгааралын болгаш контролюн күштелдирер үе келген

"Тыва даг-дүгү" комбинаттың болур-чогууру-биле ажылдаарын катап тургузары чугула сорулга боол турар. Ол республиканың эң улуг экспортеру болур ужурлуг Федералдыг акшаландырыышкын программазы-биле ук бүдүрүлгени чаартырын улуг күжениишкин-биле чедип алган Бо аргаларны долу ажыглаар херек Кол айтырыг инвесторну дилеп тыпкаш, даг-дүгүн садып саарары Ол чүгле комбинаттың бодунуң эвес, харын республика ведомстволарының сорулгазы болур

Өске казар байлактарны шиңгээдип алыры — ыраккы перспектива-дыр. Ынчалза-даа белеткел ажылдарын амдан эгелээр херек, курлавырларны тодарадыр, технологияларны ажылдап кылыр, партнерларны болгаш инвесторларны дилээр апаар. **Хөмүр-дашты болбаазырадыры болгаш алюминий чиг эдиниң тывыжы** перспективтиг угланыышкын боол болур.

Минералдыг чиг эт курлавырлары-биле чергелештир аргаарыг республикага орулганы киирип болур **Арга-арыг ажыл-агыйы болгаш ыяш болбаазырадыр үлетпүр** продукцияларынга хереглел өзүп турар, ылаңгыя ханы болбаазырадылга кылыгларынга хереглел улуг 1999 чылда паркет бүдүрер дериг-херекселдерни эптээш, ооң продукциязын Россияның өске девискээрлеринче база даштыкыже садып чорудары эргежок чугула Улуг хемчээлдиг фанера бүдүрер төлевилелди итали чээли шугумунче киирип, дугуржуру чугула. Россияның инвестиция конкурузун ажыглап корпустуг мебель бүдүрер төлевилелди шуудадыр херек.

Чүнүң-даа мурнунда республиканың байлак үнүштерин болгаш дириг амытаннарын ажыглап тургаш, **эм-таң аймаан бүдүрерин** организастаары — экономиканы хөгжүдеринге чугула перспективтиг угланыышкын боол турар Он-он муң тонна үнелиг эм-таң үнүштериниң курлавырын тургузуп алгаш, оларны Россияның өске девискээрлеринче, даштыкыже үндүр садып болур бис Улуг бүдүрүлгелер тургузар дугайында чугаа болбайн турар Харын биске эм-таң чиг эдин белеткээр болгаш болбаазырадыр талазы-биле улуг эвес бүдүрүлгелер херек. Күрүне чагыгларын тургускаш, чээлилерни бээр херек.

Республика **бедик шынарлыг ижер суг болгаш минералдыг суглар-биле** өске хөй девискээрлерден дээре хандыртынган. Ынчалза-даа ижер суксуннарга бистиң үлүүвүс аргажок. Дус чок болгаш минералдыг сугларны кудуп савалааш, садар төлевилелдерни боттандырарын дүрген чедип алыр херек.

Ажыл-агый комплекизиниң бүгү адырларындан **аграр сектор** эң нарын байдалга таварышкан. Күрүнениң талазындан саң-хөө дузаламчызының четпезинден, көдээ ажыл-агый болгаш үлетпүр продукцияларында өртектерниң улуг ылгалдыг болуп турарындан, республиканың көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң, Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем ямызының удуртукчуларының олутпай чорууңдан, бойдустуң кадыг-шириининден реформалар чорудуп турда бүдүрүлгелерниң хөй нуруузу дыка берге байдалга таварышкан.

Көдээ ажыл-агый адырының моон соңгааргы кол сорулгазы болза, агроүлетпүр бүдүрүлгезин чогумчудар болгаш хөгжүдер талазы-биле республиканың тускай сорулгалыг программаларында айыткан хемчеглерге үндезилээш, продукция бүдүреринде кудулаашкынны ажып эртери болур.

Чер харылзааларын сайзыраңгайжыдарынга болгаш көдээ ажыл-агыйны катап тургузарынга 1999 чыл эргилде чыл болур деп бодай-дыр мен.

Чер кадастрының автоматчыткан системазын киирерин болгаш чер ажыглалының мониторингизин организастаарын киирбишаан, черни бүрүткээрин эгелээр херек. Черни ажыглааны дээш чер үндүрүүн болгаш аренда төлевирин чырын база ажыглаарын шыңгыы контрольга алыр. Бо хөреңгини хөрзүннүң үнүш-дүжүткүр болурунга, тарылга ээлчештирилгезин чорударынга, көдээ ажыл-агыйның ажыглал черлерин системниг ажыглаарынга чарыыр.

Тараа рыногунга быжыгланырда бистиң ажыл-агыйларывысты арга-хову зоназынга, суггаттыг черлерге мөөңнезе чогуур. Хөй чылдыг сигеннерни кииириштир тарылга ээлчештирилгезин чорудар, органиктиг чемишчидилгелерни, чайгы чер аңдарылгазын калбаа-биле ажыглаар.

Картофель болгаш ногаалар рыногу амгы үеде хуу секторнуң холунда кирген. Ындыг болзажок, улуг ажылагыйлар амгы үениң суггарылга системаларын, эки сорттарны болгаш технологияларны ажыглап тургаш, чижилгелиг-чаржалажылгалыг демиселге киржилгезин улгаттырар ужурлуг Теплица комбинадының ажылын катап көдүрери кончуг чугула.

Сүт рыногун көдээ ажыл-агыйның коллективтиг бүдүрүлгелери чидирип алган. Ооң-биле кады хууда дузалал ажылагыйлыг бүдүрүкчүлер (үүрмек бараан бүдүрүкчүлери) чоннуң сүтке хереглелин хандырып шыдавайн турар. Ооң түңнелинде сүт продукциязының өртээ аажок аартаан. Рыноктарда республикадан дашкаар черлерден эккелген продукция чая базып турар. Сөөртүлге дээш чарыгдалдар улуг-даа болза, оларның өртээ тус черниинден чүгээр болуп турар.

Аъш-чем рыноктарында, ылаңгыя сүт болгаш **эът** талазыбиле амгы байдал Чазактан, кожуун чагыргаларындан мал бажын өстүрер, ооң продуктулуун бедидер талазы-биле практиктиг хемчеглерни алырын күштүү-биле негей берген. Ону эвээш чидириглер-биле, амгы үениң селекция-уксаажыдылга баазазынга даянып тургаш кылыр апаар. Шилчилгелиг бо үеде, кажан ажыл-агыйларда акша-хөреңги чок байдалдарда, мал ажылының чаңчылчаан экстенсивтиг адырларын: чылгы, иви, сарлык база өшкү ажыл-агыйын катап тургузар херек.

Рынокка улуг-даа, хензиг бичии-даа ажыл-агыйларның ээлээр чери четчир. Куш фабриказы-биле чергелештир куш өстүрүп турар хамаатыларның хууда ажыл-агыйлары хөгжүп тур ышкажыл Куш фабриказын эъткир бройлер угланыышкынныг кылдыр хөгжүдерин деткиир дээн, ону федералдыг программада киирген. Чонга кас, өдүрек, индейка дээн ышкаш куш эъди дыка хереглеттинип турар. Хаван комплекизинге бүдүрүүшкүннүң хемчээлдерин катап тургузар, ону чедип алыр апаар А хаван комплекизи-биле хамаатыларның хууда дузалал ажыл-агыйлары чедиишкинниг чаржалажып, адааннажып болур. Чүгле чугула чүве садыгда артык харылзаштырыкчы, дакпыр садыгжылардан—посредник дээрлерден адырлып алыры чугула. Аңаа Кызыл хоорайга шывыглыг рынокту база өске хоорайларга болгаш кожууннар төптеринге ооң салбырларын ажыдары дузалаар.

Балык продукциязының рыногунда тус черниң балык ажыл-агыйлыг бүдүрүлгелериниң үлүү эмин эрттир эвээш. Республикада балыктыг черлер четчир, ынчангаш чаа технологиялар ажыглап тургаш, балык продукциязының ассортиментизин калбартыр бүгү-ле аргалар бар. Лицензияларны катап эде көрүп, балыктыг черлерни таарыштыр быжыглаар, ол ажылдарга корум-чурумну тургузар апаар.

Аъш-чем рыноктарынга күрүне таарыштырылгазын девискээрниң аъш-чем фондузунга база бюджет организацияларының хереглелдеринге херек көдээ ажыл-агый продукциязын бээринге, садарынга күрүне чагыгларының (квоталарының) системазын дамчыштыр боттандырары эргежок чугула.

Хамыктың мурнунда бюджет адырының, эң ылаңгыя чедери берге, ырак черлерниң, албан черлерин хандырар продукцияга (ооң иштинде чайгаар үнген чүүлдерге) күрчагыгны тургузар апаар. Акша-хөреңгиниң хөй кезиин республика иштинге бүдүрген продукцияны садып алырынче үндүрер.

Арага аймааның рыногунга корум-чурумну тургузар херек.

Өлүк чиг эдиниң рыногу амгы үеде ажытталчак, "чажыт" байдалда туруп турар. Өлүктү аргажок чиик өртекбиле садып алгаш, республикадан дашкаар үндүрүп аппарып турар. "Тыва аңныыр" корпорация биле Тываның хереглекчилер эвилели идепкейни, ол ажылды холунга алыр ужурлуг. Өлүк садып алыр чээлилер үндүрүп алыр талазы-биле аргаларны дилээри негеттинип турар.

Экономиктиг өзүлдениң кол негелдези болза бүдүрүлгелерже, **боттуг секторже чорудуп турар инвестицияларның хемчээлин улгаттырары** болуп турар

Федералдыг бюджеттен акша-хөреңгини 1999 чылда ооң мурнунда чылдыындан ийи катап хөйнү алыр кылдыр чугаалажып шыдаан бис Ынчалза-даа оларны алгыже чедир Чазак эвээш эвес күжениишкиннерни үндүрер апаар

Бүдүрүлге хөгжүдеринге күрүнениң (бюджеттен) эгитпес акшаландырыышкынын алырының аргазы кол нуруузунда чок апарганын сөөлгү чылдарда федералдыг бюджетти тургузуп база ону күүседип турарының практиказы көргүзе берген. Бөгүн иштики азы даштыкы хуу инвесторларже көрнүрү кедилиг апарган, а күрүне шугуму-биле болза, инвестиция конкурстарынга киришкениниң түңнелинде үндүрүп бээр чээлилер ындыг. Ону чедип алырда, улуг белеткел ажылдарын чорудар, төлевилелдерни болгаш бизнес-планнарны бадыткалдыг кылдыр документилер-биле быжыглап кылган турары негеттинип турар апарган

Чогум-на ынчангаш федералдыг программаларже база даштыкы кредиттер алырының шугумнарынче киирери-биле улуг хемчээлдиг шуугайны, эъттиг консерваларны база уруглар чемин, спирт бүдүрер, водка болгаш аржааннар савалаар, кеш болбаазырадып кылыр талазы-биле төлевилелдерни ажылдап кылып турар.

Республиканың инвестиция программазының акшазын чылдан чылче шилчип келген тудугларны доозарынче болгаш бүдүрүлгелерни тус-тустап шилип деткииринче чорудар. Ук программага чугула черни хамаатыларның боттарының чыып алган акшазының азы чээлилерниң, кредиттерниң күселибиле бажыңнар тудуп алыры ээлээн турар

Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгага хамаарыштыр алырга, республиканың кызыгаар чоогунда турар аргаларын ажыглаар талазы-биле ажылды идепкейжидери чугула болуп турар. Моолдуң Россияга өрезиниң чамдык кезиин республикага бээриниң дугайында айтырыгларны Россия Федерациязының Чазаа-биле база моол тала-биле шиитпирлеп турар, ону чедимчелиг доозары кончуг чугула Моолдан көдээ ажыл-агый чиг эдин эккээрин организастаар, ону болбаазырадып кылыр талазы-биле каттышкан бүдүрүлгени тургузар. Мал киир сөөртүрүн контрольдаар айтырыгны шиитпирлээр. Хостуг каайлы складтарының ажылын эгелээр Ниитизи-биле чугаалаарга, даштыкы-биле харылзааларга кады ажылдап болгу дег черлер-биле таныжылга үе-чадазындан херек кырында боттанып болур, улуг хемчээлдиг каттышкан төлевилелдерни кылырынче шилчиири чугула, ук төлевилелдерни боттандырары Тываның бүгү ажыл-агый комплекизинге үндезин салдарлыг болган турар ужурлуг

Бодувустуң орулгавысты көвүдедири, бюджеттиң чарыгдаар кезээн чогумчудары, акша-хөреңгини камнаары. Бо чылын **бюджет дээш аар демиселди чорударын** уламчылаар апаар бис. Бистиң республикавыс элээн хөй онзагай чүүлдерлиг, ындыг болганда, ооң бюджедин тургузарда, социал-экономиктиг хөгжүлде талазы-биле хемчеглер алырда, чаңчылчаан чүүлдерден чайлап, бир янзы көөрү чугула деп чүвени федералдыг деңнелде кижилер билип турар апаарын чедип алган бис. Ындыг-даа болза, чурттуң канчаардаа аажок берге саң-хөө байдалын өөренип көргеш, бистиң хереглелдеривистиң, оода чадаарда эң-не чугула чүүлдерин хандырарын чедип алыр сорулга-биле Россия Федерациязының Чазаа-биле кончуг күжениишкинниг хөй ажылды чорудар ужурлуг бис

Бюджет ажылын реформалдаары уламчылаар Ооң эге үндезини бар. Чуртта **бюджет классификациязының дугайында хоойлулар, бюджеттер аразының харылзааларының концепциязы, үндүрүг кодекизи** хүлээп алдынган. Республикага кылган чизе-даңзылаашкын түңнелибиле алырга, бюджеттен 1409 черлер акша ап турар, ында 41,6 муң кижи бактаап турар. Бюджет реформазының талазы-биле ажылдар чорул турар: бүгү деңнелдерниң бюджеттерин ажылдап кылып, хүлээп ап база күүседип турда, оларның ажык болурун хандырары, бюджет акшазын чүгле көрдүнген чүүлдерге ажыглаан турарын контрольдаары дээн ышкаш. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, республика бюджедин ажылдап кылырының эртемге үндезилеттинген системазы тургустунуп орар. Тыва Республиканың каттышкан бюджединиң, бюджеттен дашкаар фондуларның болгаш инвестицияларның хемчээли өзүп турар Бир эвес ол 1996 чылда 1,4 млрд. рубль турган болза, 1997 чылда—1 млрд. 530 млн., а 1998 чылда—1 млрд. 592 млн. рубль четкен.

Кымдан-даа хамаарышпас чылдагааннар уржуунда республика Россия Федерациязында хөй немелде дузаламчыдотация алыр субъектилерниң бирээзи болуп турар. Ындыг болганда, бистиң бюджедивис федералдыг бюджеттен мырыңай дорт хамаарылгалыг, а ооң бо чылгы байдалы кедергей нарын. Чурттуң бюджединиң орулгалыг кезээ 473,7 млрд. рубль болуп турар, ол дээрге, ону ажылдап кылып турар үеде АКШ-тың бир долларының үнези 21,5 рубль турганын барымдаалап көөрге, 22 млрд. доллар болуп турар. А Россияның бо чылын даштыкыга төлээр өрези 17,6 млрд. доллар болуп турар болгай. Оларның 9 миллиардын төлээрибиле бюджетте киирип каан, а 8,6 млрд. төлевирге хамаарыштыр ону таарыштыр көөрүнүң дугайында чугаалажыышкыннар чоруп турар. Бо бүгүнүң ужун регионнарны саң-хөөбиле федералдыг бюджеттен деткиириниң фондузунуң хемчээли 1998 чылда 39,2 млрд.рубль турганындан 1999 чылда 33,7 млрд. чедир, азы 16 хууга кызырган. Бистиң республикага дузаламчы хемчээли база чугаажок кызырылган.

Федералдыг бюджет дугайында хоойлу езугаар 580 млн. рубль трансферт деткимчезиниң орнунга 1999 чылда 506,2 млн.рубль көрдүнген, а регионнарны хөгжүдериниң федералдыг программазын езугаар 95 млн. рубльдиң орнунга 60 млн. көрдүнген болуп турар. Улуг дотация ап турар регионнарга саң-хөө деткимчезин бо үеде үлеп турар. Бис оон 110 млн. рубльди алырын кордап турар бис. Федералдыг бюджеттен алган чээли талазы-биле республиканың өрези 310 млн. рубль болуп турар, бис оларны бюджет адырының ажылдакчыларының шалыңынга берген болгай бис. Чылыг, хөмүрдаш, суг, уругларга дузаламчы акшазынга кредитор өрези 653 млн. рубль. Федералдыг бюджеттен саң-хөө деткимчези канчаар-даа аажок аар демисел ачызында чедип алдынган дээрзин чугаалаар апаар мен.

Бюджеттер аразының харылзааларын чогумчударының дараазында үе-чадазы санаашкыннарны нормативтер-биле кылырын көрүп турар. Ол биске улам берге, чүге дээрге бистиң чамдык көргүзүглеривис Россия Федерациязыныындан бедик, нормативтер база бедик (чижээ, 1000 чурттакчыга онаалтыр эмнелге оруннарының база өөреникчилер олудунуң санының талазы-биле).

Ындыг болганда, **саң-хөө амыдыралы республиканың иштики политиказында бирги черже үнүп келген**. Мындыг байдалдарда бюджеттиң орулгалыг кезээн калбартыр талазы-биле үндезин хемчеглерни алыр ужурлуг бис, ону экономиканың боттуг секторун хөгжүдериниң база үндүрүглерни болгаш үндүрүгге хамаарышпас орулгаларны чыыр ажылды күштелдирериниң аргазы-биле чедип алыр апаар.

Хамыктың мурнунда үндүрүглер чыырының талазы-биле Башкортостанның болгаш өске-даа регионнарның дуржулгазын ажыглап юридиктиг эргелиглер болгаш тус-тус кижилер талазы-биле сайгарылганы кылыр. Ажыл болза-даа аажок улуг. Үндүрүг төлекчилерниң ат кырында даңзызын тургузар, тус бүрүзүнде номерни тыпсыр, орулгалар болгаш эт-хөреңги дугайында декларацияларның шын-мегезин тодарадыр

Оон ыңай. Республика девискээринде хавырып турар үндүрүглерниң бүгү хевирлерин—федералдыг-даа, республиканың-даа, тус черниң-даа—хандыр сайгарып көөрү эргежок чугула. Чуртта көңгүс чаа хевирниң үндүрүг хавырылдазын киирип турар. Реформа чылдарының дургузунда бараан бүдүрүкчүлерин үндүрүглер-биле чыттыр базып келген бис. Оон кадында 1992 чылдың гайдаржы реформазы бүдүрүлгелерниң саарылга хөреңгилерин үне чок болдуруп каан, а күрүне оларга индексация кылып, каража-чидириин чандырбаан "1994 чылдың кара вторниги" база 1998 чылдың август 17 бүдүрүлгелерниң ындында-ла берге байдалын мырыңай дорайтаткан

Е. М. Примаковтуң Чазаа делегей дуржулгазын барымдаалап **үндүрүг хавырылдазының кол үүргезин бүдүрүлгеден хереглел адырынче чайылдырарының** оруун шилип алган. Бирги үе-чадада немелде өртектен үндүрүгнү 20 хуудан 15 чедир, арыг орулгадан үндүрүгнү 35 хуудан 30 хуу чедир кызырар деп саналдаан.

Россия Федерациязының субъектилери кирген бүгү үндүрүглерниң 50,5 хуузун бодунга арттыргаш, 49,5 хуузун федералдыг төпче шилчидер деп шиитпир хүлээп алдынган. Ындыг болзажок 1999 чылда республика орулгалардан үндүрүглерни 23 млн. рубль чедир чидирер

Россия Федерациязында саң-хөө-биле деткиттинмээн 70 хире хоойлу бар, ынчангаш олар күүсеттинмейн турар. Россияның Чазаа болгаш Күрдума олар ажылдап эгелезин дээш хемчеглерни ап турар, а бир эвес акша чок болза, чамдыктарын түр соксадыр азы оларның чамдык пунктуларын күш чок болдурар. Ук хоойлуларга 303 млрд. рубль херек. Дараазында соңгулдалар бо келген чүве болганда, Күрдума ындыг шиитпирни хүлээп алыры чөгенчиг. Федералдыг төп ук хоойлуларның күүселдезин Федерацияның субъектилеринче чууй каар ойлук чок практиказын уламчылаары магатчок

(Уланчызы 3-кү арында).

Тыва Республиканың Президентизиниң Айыткалы

(Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда)

Саң-хөөнүң нарын байдалдарында амыдырап артар дээш бөлүк хемчеглерни алыр апаар бис. 1999 чылда республика бюджединиң дугайында хоойлунуң төлевилели ажылдап кылдынган, ону парламентиге көөрү-биле берген. Мурнундагы бюджеттерден ооң ылгалы—**эң-не кадыг шыңгыы болуп турары**. Бюджеттиң төлевилели өнчүнү республиканыы база муниципалитеттиң кылдыр аңгылаанынга үндезилеп кылдынган. Бюджеттиң күүселдези дээш Чазактың-даа, тус чер бот-башкарылгазының органнарының-даа харыысалгазын бедиткен, ону эрге-чагырга деңнелдериниң аразында эргелерни болгаш бүрүн эргелерни аңгылаарының үндезининге чорудар.

Республика бюджедин сумуларның, кожууннарның, хоорайларның бюджеттерин ажылдап кылырындан, тургузарындан эгелээн, оларны семинар-хуралдарга дүүштүрүп-таарыштырар арганы ажыглаан. Эрткен чылдыы-биле бир дөмей, тус чер бот-башкарылгазының субъектилеринге чаңгыс аай бюджет дефицидин доктааткан, азы өскээр чугаалаарга, бюджеттерни күүседиринге деӊ, дөмей аргаларны тургускан.

Республика бюджедин чаа үндүрүг Кодекизин барымдаалап ажылдап кылган. Садыглаашкындан үндүрүгнү ажылдадып киирген. Удавас киир санаан (вмененный) орулгадан, тус кижилерниң эт-хөреңгизинден чаңгыс аай үндүрүг дугайында хоойлулар күштүг болуп ажылдап эгелээр. Маңаа корум-чурумну тургузар херек. Тус черниң чамдык удуртукчулары "чончуп", ажылдап турган чамдык үндүрүглерни болгаш чыылдаларны күш чок болдурган, экономиктиг үндезилелдиг санаашкын чокка үндүрүглерге чиигелделер тургуза берген.

Чер бүрүзүнге үндүрүг постуларын ажылдадып эгелээн, касса аппараттарының ажылын хынаарын күштелдирер, кирип турар саң-хөө акшаларын таарыштырар, "дакпыр бухгалтерия"-биле болгаш үндүрүг төлээринден чайлаарының өске-даа хевирлери-биле демисежир херек. Тус чер бот-башкарылгазының органнарының бюджеттериниң үүргезин бюджет организацияларынга өртек-төлевирлиг ачы-дуза чедирерин киирериниң аргазы-биле чиигедир апаар. Ону кылырда хоорай, кожуун бүрүзү саң-хөөнүң бүгү киирилделерин учетка алган турар ужурлуг. Бүгү деңнелдерниң бюджеттерин хүлээп ап тургаш, **бюджеттен дашкаар фондуларны** канчаар ажыглап турарын сайгарып көөрү эргежок чугула, чүге дээрге олар база-ла үндүрүг төлекчилериниң акшазы-дыр. Бүгү-ле фондуларга боттарының башкарылга аппарадын тударынче үндүрүп турар акшазының нормативтерин өй-хемчээлдиг болдурар

Бюджеттен алган чээлилер дээш Чазакка база муниципалитеттерге өрениң байдалын эң чоокку үеде сайгарып көрген турар ужурлуг. Өрелиг кижи, чер бүрүзү ону эгитсин дээш, планнарны болгаш графиктерни тургузар. Хереглел кооперациязы, "Тыва нефтьпродукт" КБ, агроүлетпүр комплекизиниң организациялары хөй өрелиг.

Кончуг шыңгыы саң-хөө политиказын база экономиканың боттуг секторун хөгжүдер талазы-биле ажылдарны чорудары **чыл дургузунда нийти регионалдыг продуктуну барык 30 хуу чедир, республика бюджединче бодувустуң орулгавысты киирерин 16 хуу өстүрер** арганы бээр, а инфляцияның ортумак деңнели 30 хуу, бюджеттиң дефициди 106 млн. рубль азы нийти регионалдыг продуктунуң 5 хуузундан бичии-ле хөй болур. Ооң-биле чергелештир Чазак эрткен чылдың өрелеринден 203 млн. рубльди төлеп берип болур деп база санап турар.

Орулгалар биле чарыгдалдарны шуут дорт дүүштүрер херек. Республиканың каттышкан бюджединиң байдалы 1999 чылда чүгле социал ужур-дузалыг чарыгдалдарны акшаландырып болур дээрзин баш удур санаашкыннар көргүзүп турар.

Бүдүрүкчүлүг эвес чарыгдалдарны кызырары, бюджет акшазын камнаары биске эң-не чугула. Чарыгдалдарның кол-кол чүүлдеринге доктаап көрейн. Оларның бирээзи—бюджет адырының ажылдакчыларынга **шалың төлээринге чарыгдалдар**. Оларның ажылының төлевири эвээш, оозун безин өй-шаанда албайн турары билдингир. Өрени кызырар, шалыңны чогуур үезинде бээр дээш Чазак бүгү-ле болдунар чүүлдерни кылып турар. Ынчангаш Чазактың болгаш Парламентиниң чөпшээрели чокка ажылдакчыларның тарифтерин эде көөрүн соксадыр херек. Бюджетте турар организация бүрүзүнге штат санын, нормативтер, стандарттар сагып турарын сайгарып көөр. Чаңгыс аай тариф четкизин езугаар бирги разрядтың тариф ставказын бедидер дугайында хоойлуну чуртта хүлээп алган, а Россия Федерациязының Чазааның ол федералдыг хоойлузунуң күүселдезин база-ла чурттуң регионнарынче чууй каап каан.

Муниципалитет албан-хаакчыларының ажылының төлевири чавыс деп айтырыгны шын көдүрүп турар. Шоолуг эвес акшаны аңаа көргеш, Чазак ук айтырыгны деткиир деп шиитпирлээн. Тус чер бот-башкарылгазынга бедик мергежилдиг специалистер ажылдаан турзун дээш, ону быжыглаар херек.

Күрүне албан-хаакчыларының ажыл төлевиринге хамаарыштыр чугаалаарга, Тыва болза оларның ажыл төлевирин бедидер дугайында Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыын күүсетпээн кара чаңгыс регион болуп турар, а ол шалың база аажок чавыс болгай. Республиканың Чазаа ону кезек-кезектеп күүседир бодап турар.

Ажылдакчыларның ажыл төлевирин бедидерин азы тарифтерни эде көөрүн ажыл төлевириниң фондузунуң хемчээлинге ажылдакчыларның санын кызырганының база ажылдакчы бүрүзүнүң ажылының түңнелин барымдаалаарының күсели-биле боттанган турар ужурлуг.

Чурттаар оран-сава-коммунал ажыл-агыйынга чарыгдалдар кедергей улуг болуп турар. Бо адырга реформаны уламчылап тургаш, бюджет акшазын камнаар талазы-биле бөлүк хемчеглерни алыр ужурлуг. Төпчүткен арга-биле бүгү-ле бюджет организацияларынга чылыг, суг, электри энергиязының санакчыларын садып алыр, эптеп тургузар, кывар-чаар материалдарның, хоорайлар аразынга телефон дамчыштыр чугаалажырының лимиттерин, өске-даа нормативтерни болгаш стандарттарны бадылаар херек.

Газ өртээн хостуг салырының айтырыын өөренип көрүп турар, ооң-биле кады маңаа адрестиг дузаны киирер, газ-биле хандырылгага конкуренцияны хөгжүдер.

Россияда бадылаттынган нормативке дүүштүр коммунал ачы-дузазының тарифтерин эде көөр деп турар.

Уругларга дузаламчы акшазын төлээриниң дугайында. Маңаа билдириишкин системазын киирер. Бо чылдың январь 1-ден эгелээш агар төлелгелерни ай санында болгаш адрестиг кылдыр боттандырар, ылап-ла эң-не чедимче чок кижилерге деткимче көргүзер.

Эмнелгелерде оруннар санын нормага дүүштүрер, ооң-биле кады эң-не чедимче чоктарга эмчи ачы-дузазы халас болурун хандырар. Төлевирлиг ачы-дузадан кирген акшаның учедун шыңгыырадыр. Диш, карак эмнээриниң, косметология база чаңчылчываан эмнээшкин талазы-биле хууда эмнелгелерниң четкизин калбартыр.

Акшаның бюджетте көрдүнгенин езугаар чарыгдаттынган, ажыглаттынган турарынга шыңгыы чурум тургустунар. **Бюджет акшазын чогуур сорулгазынга чарыгдаваан болза, ол-ла түңге трансферт акшазын кызырган турар**. Бо айтырыг талазы-биле Чазак тускай шиитпирлер хүлээп алыр.

Бюджет албан черлериниң капитал септелгезин чүгле график езугаар, бадылаан сметаны барымдаалап, чүгле конкурс үндезининге кылыр. Эрткен чылдарда капитал септелге талазы-биле чарыгдал өрезин дуглаарының графигин Чазак ажылдап кылыр.

Саң-хөө акшаларының кирип турарынга эң шыңгыы контроль болгаш отчет тургустунар. Бүгү-ле бюджет акшазы Национал банкының саналга-касса төптерин дамчып эртер ужурлуг, а олар чок черлерге СБС-АГРО банкының салбырларын дамчып эртер, оон чоорту казначейство хандырылгазынче шилчиир.

Муниципалитет черлеринге пландан ажыр боттуң орулгаларын ажылдап алырын деткиири-биле оларга бээр трансферттер хемчээлин эвээжетпес, мурнунда ындыг таварылгалар турган болгай.

Школаларга, эмнелгелерге, культура болгаш спорт албан черлеринге деткикчилеп дузалаан буянныг хамаатыларны бүгү аргалар-биле шаңнап-мактаар, республика бюджединге дузалааны дээш үндүрүглерге чиигелделерни көргүзер.

Бюджет акшаландырыышкыны-биле холбаалыг бир айтырыг болза, **чоннуң ажылдыг болур аргазын бедидери болгаш ооң бодун боду хандыртынары** боор турар. Ажыл-агый комплекизиниң кол адыры шаг-шаандан бээр көдээ ажыл-агыйы болуп турар, чоннуң чартыындан хөй кезии көдээде чурттап турар бистиң республикавыска ажыл айтырыы эмин эрттир чидиг болбас ужурлуг деп ханы бүзүрелдиг кижи мен. Көдээде чурттап турар кижи канчап огород чок болур чүвел? Артында-ла ында чурттакчыларның эң хөй кезии чер үлүүн алыр херечилелдерлиг болгай. Көдээде чурттап турар кижи канчап мал чок, сиген, кат, мөөгү белеткеп албазыл? Хомуданчыг-дыр, чүү дээр боор, ындыг байдал бо-ла таваржыр. Ол дээрге азырадыкчы хөөн эът-ханда сингенин, бора-бүдүн чурттаарынга эрге-чагырга дузалаптар деп ам-даа ынанып орарының херечизи ышкажыл

Чоннуң ажылдыг болурун бедидерин чедип алырының янзы-бүрү угланыышкыннары ора-сомаланып билдинип турар. Чижээ, алгыдан тон даараар, хевис кылыр бүдүрүлге хөгжүй бээрге, мал бажын дыка өстүрери, уксаажыдылга ажылын экижидери, хевис аргыырынга ажыглаттынар узун болгаш быжыг дүктүг, эки шынарлыг кештиг тус черниң хойларын өстүрери негеттинип келир. А ол, бодунуң ээлчээнде, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелерин, арат (тараачын) ажыл-агыйларын, хамаатыларның хууда ажыл-агыйларын хөгжүдеринге деткимчелиг.

Ээрбек сумузунда ногаа өстүрүп турарының дуржулгазы чер ажылынче, үнүштер өстүреринче ажылдап шыдаар кижилерниң дыка хөй кезиин хаара тудуп болурун көргүзүп турар.

Бистиң республикага хоорай чурттакчылары безин мал тудуп болур аргалыг ышкажыл. Күзээн кижи бүрүзү дача участогу ап болур-дур. Кызылдың чурттакчыларын сүт-биле хандырар сорулга-биле Кызылдың суггарылга системазының дузазы-биле шыктыг черлерни калбартыр, ооң соонда сүт бүдүрерин күзеп турар кижилер конкурс езугаар суггаттыг черлерни арендага алыр аргалыг болур.

III.
ЭКОНОМИКТИГ ПРОГРАММАНЫ БОТТАНДЫРАРЫНГА СОЦИАЛ АДЫРНЫҢ УЖУР-ДУЗАЗЫ

Социал адыр-экономиктиг хөгжүлдениң идепкейлиг киржикчизи. Россияның болгаш Тываның экономиказының байдалы амдыызында хамаатыларның ажылдаар, ол дээш төлептиг төлевир алыр, кадыын камгаладыр, чурттаар оран-савалыг болур, хууда айыыл чок болур эргелерин чогуур деңнелге хандырып шыдавайн турар.

Социал адырда нийтилелдиң хөгжүлдезиниң кол үндезин-дөзү — чоннуң тургузукчу энергиязы мөөңнелген. Ол арга-шинээни ажыглаары-биле, хамыктың мурнунда, социал адырны рынок принциптеринче эде шиглээр херек. Өг-бүле бүрүзүнүң, кижи бүрүзүнүң күжениишкиннерин экономиктиг сорулгаларны шиитпирлээринче, азырадыкчы хөөннерден адырлырынче угландырар апаар.

Социал адырның иштики курлавырлары. Социал адырның иштики арга-шинээн ажыдары-биле ийи угланыышкынга ажылдаар бис. **Бирээде,** ажылдап шыдаар кижи бүрүзү ажылдаан турзун, **боду амыдырап артарының стратегиязын** бодап алган турзун дээш, бүгү чүүлдерни кылыр. **Ийиде,** өг-бүлениң арга-шинээн хөделдирип үндүрер. Өг-бүле бүрүзү рынок экономиказының эге билиглерин шингээдип алыр, **өг-бүле бюджедин** планнаар, уруг-дарыын ажылга ижиктирер, хууда болгаш өг-бүле өнчүзүн камнаар кылдыр өөредир ужурлуг.

Бо берге үеде республиканың хамаатыларының экономиктиг идепкейин бедидеринге чогумчалыг байдалдарны тургузарывыс эргежок чугула. Чамдык солуннарга республикада кым-даа ажылдавайн турар, кайда-даа ажыл чок чорук, арагалаашкын дээн чүүлдер көстүп келгилээр. Чөпшээрешпес мен. Нийтизиң-биле бистиң чонувус ындыг эвес, ол ажылга ынак, ажылдап билир, шыдамык, эрес-дидим. Ийе,чурттакчы чонну ажыл-биле хандырарының талазы-биле шилчилге үезиниң бергедээшкиннери бар харын. Республика хөй уруг-дарыглыг чурттакчы чон 311,2 муң, а ооң 111,4 муңу уруглар Көдээ черлерде өг-бүлелерниң ортумак составы 4 кижи, хоорайларда— 3,2 кижи. 10,3 муң инвалидтерниң хөй кезии ажылдыг, 71 муң пенсионерлерниң барык чартык кезии ажылдап турар, артында-ла экономиканың нарын адырларында малчыннар, тывышчылар, тараажылар. Чурттакчы чоннуң арткан кезээнден 114,3 кижи күш-ажылда хаара туттунган. Чүгле 4,2 муң кижи күш-ажылда хаара туттунмаан, оларның 3,7 муңу ажыл чоктар кылдыр бүрүткеттинген.

Чурттакчы чоннуң идепкейлиг кезээ экономиктиг ажыл-чорудулгага ажыглаар черлиг болгаш чепсек-херекселдиг. Ажылда турар бир кижиге көдээ ажыл-агый ажыглалдыг 47 гектар чер онаажыр, ооң иштинде тарылга шөлү 3,8 гектар. Бүдүрүлгелерниң чепсек-херекселдерин, мал-маганны санаваска чурттакчы чонда 27,8 муң чиик машиналар, 500 ажыг автобустар, тракторлар, чүък машиналары бар.

Оон ыңай. Күрүне бүгү бар аргаларны берип турар: күш-ажыл кылырының хостуг шилилгези бар, хуу өнчүнүң хажык чок эргези, чурттаар оран-савага дээп болбазының эргези конституция езугаар камгалаттынган. Ажылдап ажыглаары-биле чер участоктарын алырынга кандыг-даа кызыгаарлаашкын чок. **Ажылдаар болзуңза—чурттап шыдаар сен!** Бо дүрүмнү массаларның угаан-бодалынга чер болганга чедирер херек.

Чурттуң экономиктиг чечектелиишкини **өг-бүлениң экономиказындан** эгелээр. Бистиң республикада дыка хөй өг-бүлелерниң уруглары ада-иелеринге бажың чанының участоктарынга, мал-маган өстүреринге дузалажып, өг-бүле бюджедин сайгарып билирлер. Тыва өг-бүлелерде боттары хойлуг, бызаалыг, бичии чер участоктуг уруглардыглар база бар, азы өскээр чугаалаарга, уруглары боттары өнчүлүг. Ындыг өг-бүлелерде уруглар арагага, наркотиктерге хөөн чок кылдыр кижизиттинер. Эрге-чагырганың дыка хөй органнары өг-бүлелерниң эки дуржулгазын болгаш чаңчылдарын үнелеп көрүп, деткип турар. Бо херекке херээженнер чөвүлелдериниң, хөй-нийтиниң үлүү улуг Бо берге үеде республиканың Чазаа тус чер эрге-чагыргаларының хөлчок чединмес хамаатыларга дузалаар күзел-чүткүлүн деткиири эргежок чугула

Өг-бүле бүрүзү бодун картофель-биле, эът болгаш сүт-биле хандыртынар ужурлуг. Оларны четчир чер-биле, артында суггаттыг чер-биле хандырар херек. Техника, үрезиннер-биле хандырар, мал-маган камгалалын чедип алыр херек. Кожууннарга ногаа культураларының үрезиннерин, рассаданы төпчүткен арга-биле чедирерин, садарын организастаары эргежок чугула. Чединмес өг-бүлелерге ол сорулга-биле эвээш-даа болза, чээли бээри чугула. Садыг-наймаага сад-огород херекселдери четчири-биле бар болур ужурлуг Күзүн бо ажылдарның түңнелдерин Чазак үндүрер апаар

Хуу секторда, ооң иштинде хоорай чурттакчыларында сөөлгү үеде мал бажының өскени өөрүнчүг. Сорулга— мал тудуп болур бүгү көдээ өг-бүлелерни ийи чыл дургузунда малдыг болдурары боор турар. Ону чедип алыры-биле аныяк малды садып алырын организастаар херек: **бирээде**, өг-бүлелерниң бюджединиң күсели-биле, **ийиде,** тыва национал чаңчылдар езугаар төрелдериниң база чоок кижилериниң күсели-биле, **үште,** хөгжүлде, сайзырал бюджединге мал садып алырынга улуг эвес чээлилерни көөрү чугула

Ооң-биле кады кожууннар төптериниң, ылаңгыя Кызыл хоорай, Каа-хем суур чоогунга одар айтырыын шиитпирлээр херек. Бо талазы-биле сиген кезер черлерниң чедишпези кончуг илдендир. Көдээ ажыл-агый ажыглалдыг черлерни хоорайларга, кожуун төптеринге таарыштыр эде үлээри чугула. Мал семиртир чайгы одарларны тускайлаар сиген кезер черлерни узун хуусаалыг аренда үндезининге чурттакчы чонга быжыглаар херек

Мал ажылының кодекизин ажылдап кылыр херек. Чазак мал оорлаар чорукка удур демиселди күштелдирериниң талазы-биле чамдык хемчеглерни хүлээп алырын планнап турар. Бо айтырыгны калбак киржилгелиг хуралга чугаалажып көөр апаар. 1998 чылда эрге-хоойлу камгалаар органнар мал оорунуң талазы-биле 961 херекти бүрүткээн. Ынчалзажок судче чүгле 183 херек кирген. Малдыг кижилерден 8635 баш малды оорлаан. Оорлаашкыннарның колдуг кезии мал хайгаарал чок байдалдыг одарлардан болдунган. Ынчангаш мал ээлери малды одарладырынче, ону кадарып хайгаараарынче кичээнгей салыр ужурлуг. Ооң-биле деңге мал оорлаан таварылга бүрүзү дээш эрге-хоойлу камгалал органнарындан шыңгыы негелдени салыр апаар бис. Олар чамдык таварылгаларда мал оорлаарынга боттары безин салдарлыг болуп турар дээрзинге чон шынныг хомудап турар. Эрге-хоойлу камгалаар органнар олар үндүрүг төлекчилериниң акша-хөреңгилериниң күсели-биле чурттап турар бис деп чүвени утпас ужурлуг.

Өг-бүле бюджедин элээн немештирериниң үнер дөзү болза кат, мөөгү, эм оъттарны чыыры, одаар ыяш белеткээри болур. Кожууннар чагыргалары ол ажылдарны организастаар, транспорт-биле, орук шимчээшкининиң айыыл чогун хандырарының болгаш арга-арыгларга өртке удур дүрүмнерни сагыырының база бойдуска өске-даа хора чедирбезиниң дугайында сагыш салыр ужурлуг. Чурттакчы чонну эм оъттарны чыырының база белеткээриниң дүрүмнерин, чурумун өөрединче тускай эртемниглерни хаара тудар херек. Күзелдиг өг-бүлелерге эм оъттар чыыр эргениң лицензияларын бээр херек. Чыжыргана өзүп турар черлерге чурум-сагылганы хандырар, оларны сумулар, кожууннар төптериниң чурттакчыларынга быжыглаары чугула. Хоорай чурттакчыларынга кат чыырынга кызыгаарлаашкын турбас ужурлуг. Аңчылар бар өг-бүлелерге тывыш амытаннарын аңнаарының лицензиязын бээр апаар. Кижи бүрүзүнге балык тударын чөпшээрээр херек. Ол бүгү эрге-хоойлулуг болгаш чурум-сагылгалыг болуру албан.

Баар чедери ырак черлерде чурттап турар өг-бүлелерниң амыдырал-чурттталгазынче онза кичээнгей салыры чугула. Массалыг белеткелдер үезинде оларны идиш-сава-биле,чепсек-херексел-биле, кывар-чаар материалдар-биле хандыртынарынга, бөдүүн соок шыгжагларны тударынга дузалаар херек. Төтчеглекчи чорукту болдурбайн, төрел бөлүк езузунуң чер ээлээриниң чуруму-биле аңнаарын чөпшээрээр апаар. Чонга белеткээн продукциязын садып-сайгарарынга дузалаар хемчеглерни алыр бис. Ол сорулга-биле хереглекчилер кооперациялары хууда белеткелчилерниң база белеткел контораларының ажыл-чорудулгазын катап тургузар ужурлуг. Көдээ ажыл-агый продукциязының сайгарылга рыногу чииженнерден, мафия тургузугларындан хостуг болур ужурлуг.

Кадыкшыл—кижиниң кол курлавыры. Эң чидиг саң-хөө, экономиктиг кризистиң байдалдарында кадыкшыл—ол дээрге ооң кол капиталы деп чүвени кижи бүрүзү медереп билген турар ужурлуг. Ол кижиниң генетиктиг курлавырындан, ооң угаан-бодал, сагыш-сеткил шынарларындан, а ол ышкаш долгандыр хүрээлелдиң, экологияның байдалындан профессионал ажыл-чорудулгазындан, күш-ажылдың камгалалындан өг-бүлеге чедимчезинден, чоннуң кадыкшылы дээш нийтилелдиң хамаарылгазындан салдар-хамаарылгалыг. Бистиң хамаатыларывыс оларның кадыкшылы дээш күрүне сагыш салыр деп көрнүп орар болза, амыдырал-чурттталганың кыска хуусаалыы, ажылга озал-ондактарның хөйү ол олчаан артар.

Кадык камгалалынга бис аарыгларны болдурбазының медициназынче шилчиир ужурлуг бис. Эмнелге албан черлериниң диагностика баазазын экижидер херек—социал ужур-дузалыг айыылдыг аарыгларның нептерээрин баш удур болдурбас. Статистиканың саң-чурагайларындан алгаш көөрге, 1995 чылга чедир озал-ондактан өлүрү бирги черге, ийиги черге—чүрек-дамыр аарыгларындан, үшкү черге онкологтуг (кырган назынның) аарыглардан өлүрү чоруп турган. Амгы үеде бирги черде чүрек-дамыр аарыглары, а ийиги черде озал-ондактан өлүмнер үнген. Өлүрүүшкүннерниң болгаш кемдээшкиннерниң 80 хуузу арагалаашкынның хайы-биле болдунуп турар. Бөгүнде нацияның генетиктиг салым-чолунуң дугайында айтырыг чидии-биле тургустунган, ону кижиниң мага-бодунда йодтуң чедишпези, социал аарыглар, туберкулез болгаш арагалаашкын улам чидиглендирип турар-дыр. Ол бүгүнү болдурбазының талазы-биле үндезин хемчеглерни Чазак боттандырар апаар. Социал аарыглар кайгамчык улуг экономиктиг каражага чедирип турар деп чүвени медереп билир ужурлуг бис.

Нацияның кадыы дээрге, чүгле социал эвес, а харын экономиктиг категория болур деп чүвени медереп билирин билиндирер, хоралыг чаңчылдар чок кижи кадык-шыырак болур деп чүвени шудургу нептередир ужурлуг бис. Аныяк салгалдың кадык-чаагай амыдырал-чурттталгазының үндезини валеология болур ужурлуг. Күш-культура болгаш спорт каш санныг хандыкшылдыг кижилерниң эвес, а бүгү-нийтиниң болган турары чугула. Кижиниң чурттаар кадык-чаагай хүрээлелиң камгалаарының херээнге бүгү албан черлери, эрге-чагырганың тус чер органнары боттарының үлүүн киирер хүлээлгелиг.

Нийтилелдиң интеллектуал курлавыры бүдүрүкчү күш. Республикада 150 эртемден ажылдап турар, оларның хөй кезии гуманитар уг-шиглиг. Гуманитарлыг эртемнер нацияның чаагай сагыш-сеткил езузун хевирлеп тургузарынга бодунуң салыышкынын киирер деп чүве маргыш чок. Ынчаарга биске бөгүнде менеджмент, маркетинг, банк херээниң болгаш саң-хөө талазы-биле мергежилдиг специалистер кончуг чедишпейн турар. Бүдүрүлгелерниң чагыг чок боол турары-биле адырлар аайы-биле эртем хөгжүвейн турар.

Бистиң бо берге үевисте эртем экономикага дуза кадар быра апарбаан. Бо дээш Тываның эртемденнерин буруудадыр болза ол чөптүг эвес ийик. Эртемниң ажык чогу Россияның нийти аарыы-дыр. Акшаландырыышкын чогу-биле 1998 чылда эртемденнерниң конкурс эрткен 23 төлевилелдери ажыглалче кирбээн.

Республиканың социал болгаш экономика адырларынга специалистер белеткээриниң программазының концептуалдыг үндезинин өскерти көөр апаар. Дээди өөредилгениң күрүнении эвес хевирин хөгжүдер апаар. Экономиканың боттуг чугула секторунуң хөгжүлдези эртемниң дузазы чокка болдунмас. Ону чедип алыры-биле, **бирээде,** Тыва Республиканың Президентизиниң чанынга практиктиг ужур-дузалыг чаа эртем-техниктиг төлевилелдерни баш удур үнелеп көөрү-биле эксперт эртем-техниктиг чөвүлелди тургузар. **Ийиде,** дээди категорияның кадрларын болгаш эртемденнерни белеткээриниң Чазак программазын ажылдап кылыры чугула. **Үште**, "Тыва Республикада эртем болгаш эртем-техниктиг политика дугайында" хоойлуну хүлээп алырын дүргедедир база эртем албан черлериниң ажыл-чорудулгазын аккредитастаар болгаш лицензиялаар талазы-биле ажылды чорудар херек.

Өөредилге албан черлериниң ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннары болза, уругнуң кижизидилгезиниң болгаш өөредилгезиниң системазынга кол черни өг-бүле ээлээн турарынче углаары база эрте чаш назында хөгжүлдениң концепциязын ажылдап кылыры болур ужурлуг. Экономиктиг угаан-медерелдиг, бедик мөзү-шынарларлыг база хоойлуну хүндүлеп билир хамаатыны кижизидериниң айтырыын теоретиктиг үндезилеп тургузары эргежок чугула. Школаларга өөредилгениң шынарын бедидер талазы-биле, бизнес, информатика үндезиннерин өөредир талазы-биле эртем-методиктиг ажылдап кылыышкыннарны белеткээр база ажыглап киирериниң, өөреникчилерге ажыл-агыйжы оюннарны эрттирер база оларның компьютер билиглерин бедидер талазы-биле хемчеглерниң системазын ажылдап кылыр. Чурттакчы чонга өөредилге ачы-дузазын калбартыр. Альтернативтиг өөредилге албан черлериниң дугайында айтырыгны сайгарып көөрүнче кирер.

Республиканың **культура болгаш угаан-бодал хөгжүлдезин** хандырары-биле "Тыва Республиканың девискээринде чурттап турар улустарның культуразының болгаш уран чүүлүнүң хөгжүлдези" деп программаны боттандырарын уламчылаары эргежок чугула. Күрүнении эвес культура албан черлерин организастаар талазы-биле айтырыгны сайгарып көөр апаар. Культура талазы-биле чурттакчы чонга төлевирлиг ачы-дуза системазын хевирлеп тургузар талазы-биле ажылды идепкейжидери чугула.

Экономиктиг хөгжүлдеге аныяктарның киржилгези. Аныяктарны экономиканың боттуг секторунче, бичии болгаш ортумак бүдүрүлгелерни тургузар, ачы-дуза рыногун хевирлээр талазы-биле ажылче хаара тудары онза чугула Чоннуң дуржулгазының салгал дамчыдылгалыын хандырары-биле аныяктарны ажыл-агый чорудулгазының чаңчылчаан хевирлеринче киириштирери чугула. Саң-хөө бергедээшкиннери турзажок, аныяктарны ажыл-биле хандырарының айтырыгларынче кичээнгейни угландырар. "Күрүнениң аныяктар политиказының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунуң, "Россияның аныяктары—Тыва Республиканың аныяктары" программаның күүселдезинче кичээнгейни угландырар.

Бистиң мурнувуста чурттап, амыдырап артарының дугайында айтырыг тургустунган. Мындыг байдалдарда эрге-чагырганың бүгү адырларының органнарының болгаш чурттакчы чоннуң дугуруштунган демниг хөделиишкиннери шиитпирлиг ужур-дузалыг.

IV
РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЭКОНОМИКТИГ АМЫДЫРАЛЫНГА ЭРГЕ-ЧАГЫРГАНЫҢ ТУС ЧЕР БОТ-БАШКАРЫЛГАЗЫНЫҢ ОРГАННАРЫНЫҢ БОЛГАШ ХӨЙ-НИИТИ КАТТЫЖЫЫШКЫННАРЫНЫҢ РОЛЮ БОЛГАШ ЭЭЛЭЭР ТУРУЖУ

Республиканың эрге-чагырга органнарының бот-боттарының аразында кады хөделиишкиннери. Президентиниң соңгулда мурнунуң программазында национал идеяны тургузуп турар үш үндезинни айыткан. Оларның үндезининге эрге-чагырганың бүгү адырларының болгаш деңнелдериниң ажылының, хөй-нийти каттыжыышкыннарының ажыл-чорудулгазының дүүштүрүлгелии чедип алдынган туруп болур. **Бирээде**, бистиң уругларывыс боттарының интеллектуал хөгжүлдезиниң талазы-биле боттарының Россияда база делегейде үе-чергелеринден тудак чок болур кылдыр ынчаар кызыдар ужурлуг бис. **Ийиде**, Тыва дотация чокка чурттаарын чедип алыр ужурлуг бис. **Үште**, ол бүгүнүң үндезининге республиканың боттуг бот-тускайлаң чоруун хандырар херек.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизиниң) ийиги чыыжының бирги организастыг сессиязынга Президентиниң "Дугуруушкан хөделиишкиннер-биле—республикада социал-экономиктиг болгаш саң-хөө кризизин ажып эртеринче" деп илеткелинде эрге-чагыргаларның мурнунда тургускан сорулгалар колдуунда күүсеттинген.

Чазактың болгаш Дээди Хуралдың ажылында ам демнежилге колдап, а бир эвес чөрүлдээлер тургустунуп кээр-даа болза, олар политиктиг уткалыг эвес боол турар. Чаа парламентиниң депутаттары Чазак кежигүннери-биле кады республиканың бюджедин камгалаарынга, Күрдуманың фракцияларының деткимчезин алырынга киришкеннер.

Ынчалзажок Дээди Хуралдың ажылында экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээр талазы-биле эрге-хоойлу баазазын тургузарынче кичээнгей салып турары көзүлбейн тур. Бюджет квалификациязының, үндүрүг онаар бааза дугайында хоойлулар мынчага чедир чок. Онзагай үндезин чокка үндүрүглерни солуп каaптар-дыр, үндүрүг онаарынга чиигелделерни киирип турар-дыр.

Бюджет акша-хөреңгилерин ажыглаарынга контрольду парламент күштелдирер ужурлуг. Күрүнениң экономиктиг программаларын боттандырарынга Чазак кежигүннери-биле эп-чөптүг чугааны кылыры чугула. Сайыттар томуйлаарынга чөпшээрежилге бээрде, оларның профессионал шынарларын үнелеп көөр херек. Чамдык депутаттарга оларның политиктиг үзелдеринге чоок Чазак кежигүннери херек ышкаш сагындырар-дыр. Чогум-на ындыг чылдагаан-биле сайыт албан-дужаалынга чамдык кандидаттарны дугуржуру бүтпейн турары ол боор. Парламент шалыпкын болгаш шудургу ажылдаар ужурлуг. 1998 чылда Чазактың Парламентиге киирген 34 хоойлуларындан чүгле 14-ү сайгартынган.

Бис реформаларның темпилерин хоойлужудулга актыларын хожудадып парлап турарындан озалдадып турар бис. Ынчангаш Юстиция яамызы болгаш Парлалга база информация талазы-биле күрүне комитеди Тыва Республиканың хоойлужудулга актыларын албан парлаттынган турарын хандырар ужурлуг.

Тыва Республиканың Чазаанда чаартылгаларның түңнелинде бүдүрүлге айтырыгларын сайгарып көөр яамылар болгаш албан черлери колдап турар апарган. "Тыва Республиканың Чазааның дугайында" Хоойлунуң чаа эдилгезинде ооң ажылы тодаргайлаттынган, республиканың ажыл-агый чорудулгазының түңнелдери дээш харыысалгазын күштелдирген.

Тус чер бот-башкарылгазының айтырыглары. Тус чер бот-башкарылгазының органнарының системазы бөгүнде колдуунда тургустунган. Оларның республиканың экономиктиг амыдыралынга ужур-дузазы улуг.

Тус чер эрге-чагыргазының дыка хөй удуртукчулары нарын рынок экономиказын сайгарып өөренип турары өөрүнчүг. Күш-ажыл, чер база суг курлавырларын, арга-арыг, дириг амытан болгаш үнүш делегейин ажыглаар талазы-биле ажылы эки-дир. Олар чоннуң болгаш тус чер хуралдарының деткимчезин алган, амыдырап-чурттаарының программаларын хүлээп алгылаан. Оларның девискээрлеринде бүдүрүлгени, биче бизнести, бараннар база ачы-дуза рыногун хөгжүткенинин күсели-биле үндүрүг онаар бааза калбарып турар. Чурттаар оран-бажың база ажыл-агый тудуглары ажыглалга кирип турар. Ындыг черлерде ажыл чок чорук эвээш. Оларда Төлээлекчилерниң тус чер хуралдарының депутаттары-биле, суд органнары-биле, хөй-нийти тургузуглары-биле харылзаалар тургустунган.

Ынчалзажок эки дуржулга бүгү республикага амыдыралдың үлегер-чижээ болбаан. Чагыргаларның чамдык даргалары ам-даа соңгулда мурнунуң көдүрлүүшкүнү хевирлиг байдалда олчаан. Олар Президентини болгаш Чазакты шүгүмчүлээриниң аргазы-биле соңгулдаларга чедиишкинни чедип алгаш, **ам-даа ол шүгүмчүлекчи хөөнүнден уштунмаан.** Олар боттарының соңгулда мурнунуң программаларын күүседириниң тодаргай планнары чок, боттарының ажыл-чорудулгазының талазы-биле соңгукчулар мурнунга илеткел кылбайн турар. ылаңгыя бюджеттерге боттарының орулгаларын киирер талазы-биле кандыг-даа ажылы чок. Оларның чамдыктары боттарының албан-дужаал байдалын боттары байыырынга, төрелдериниң, боттарының албан-дужаалга алган чоок кижилериниң байыырынга ажыглап турар апарган-дыр.

Шак мындыг ужур чок чүүлдерни болдурбазынга Төлээлекчилерниң тус чер хуралдарының депутаттары чогуур рольду ойнаар боор деп бодай-дыр мен. Олар "Хамаатылар чыыштарының дугайында", "Тус чер референдумнарының дугайында" хоойлуларның күүселдезин эгелээр, тус чер чагыргаларының ажыл-чорудулгазынга контрольду тургузар ужурлуг.

Тус чер бот-башкарылгазы биле республика база федералдыг эрге-чагырга органнарының аразында харылзааларны чоорту тургузар апаар бис. Үстүнде айыткан бис, күүсекчи эрге-чагыргаларның адаандан үстүнге чедир чагыртынганын катап тургузар болгаш боттандырар дээш Тыва Республиканың Конституциязынга эдилгени—Президент-Чазак Баштыны биле тус чер чагыргаларының аразында контракт-дугуржулгаларны чарары көрдүнген. Мында чугаа болза эргелеп-башкарарының эрги системазын катап тургузарының база тус чер бот-башкарылгазының кол принциптерин үрээриниң дугайында эвес, а өнчүнү, бюджетти болгаш боттарының ол девискээрлеринге байлактарны ажыглаарынга Чазактың болгаш тус чер чагыргаларының харыысалгазының дугайында боол турар. Чуртта "чадаланчак" демократия тургустунган деп чүвени демдеглээр апаар: федералдыг деңнел, республика деңнели болгаш тус чер бот-башкарылгазының деңнели. Ынчангаш деңнел бүрүзү бот-бодунга чагыртпас. Соңгуткан губернатор Россия Федерациязының Президентизинге чагыртпас, чагырганың соңгуткан даргазы губернаторга чагыртпас, а көдээ чагырганың соңгуткан даргазы үстүндээзинге база чагыртпас.

(Уланчызы 4-кү арында).

Тыва Республиканың Президентизиниң Айыткалы

(Эгези 1-ги, 2-ги,3-кү арыннарда)

Хоойлу чогаадыкчылары часкан, Европаның тус чер бот-башкарылгазының дугайында Хартияның негелделерин барымдаалап көрбээни илдең. А шак мындыг байдал хоойлуларны хажыдарларга, үстүнде турар эрге-чагыргаларга хамаарышпайн, оларга отчет чогунга чагдынып алгаш чоннуң ачызы-биле байыксаарларга дыка таарымчалыг болбайн аан. Олар Президент-Чазак Баштыңы-биле контракт-дугуржулганы чарарындан коргарлар, чүге дээрге оларның эргелериниң болгаш харысалгазының көскүзү тургустунар, чон болгаш Президент оларның ажылын үнелээриниң аргазының системазы тыптып кээр. Парламент эргелерни болгаш хүлээлгелерни аңгылаарының дугайында керээни чарарының чурумунуң дугайында хоойлуну хүлээп алыр боор деп бодай-дыр мен.

Кызыл хоорайның—Тыва Республиканың найысылалының эрге-хоойлу байдалының дугайында хоойлунуң чаа эдилгезин республиканың чону манап турар боор. Ол хоойлуга республика найысылалының чагырыкчызын соңгуурунуң элээн каш хевирлерин айтыры эргежок чугула. Тыва Республиканың Соңгулда кодекизин шалыпкын хүлээп алыры чугула. Аңаа тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилерин кыйгыртырының дугайында чурум тургустунган турар ужурлуг.

Тыва Республиканың Президентизиниң бүрүн эргелиг төлээлекчилериниң чер-черде коллегияларының дугайында каш сөс. Россияның Конституциязы эрге-чагыргаларның тус-тус деңнелдериниң эргелерин база хүлээлгелерин тодаргайы-биле аңгылап хувааган. Чүгле федералдыг деңнелге көрдүнер эргелер болгаш хүлээлгелер база бар. Кады харыылаар эргелер болгаш хүлээлгелер бар, Федерацияның кезектериниң боттарының боду харыылаары айтырыглары база бар. Шак ол конституциялыг дүрүмнер езугаар кожууннарның, хоорайларның өнчүзү федералдыг, республика чергелиг база муниципалитет чергелиг кылдыр хувааттынган. Эрге-чагырганың деңнел бүрүзү бодунуң өнчүзүн эргелеп-башкарар ужурлуг. Тус чер эрге-чагыргалары бүгү үш деңнелдерниң эргелеп-башкарылгазының ажыл-чорудулгазын дүүштүрүп, оларның республика база федералдыг органнар-биле харылзаазын тургузарынга дузалаар ужурлуг. А ынчаарга федералдыг болгаш республика чергелиг өнчүнү оларның башкарарын, ээлээрин Конституция езугаар чөпшээревейн турар.

Ынчангаш Президент кожууннарга база хоорайларга Президентиниң бүрүн эргелиг төлээлекчилериниң албаннарын тургузар ужурга таварышкан. Федералдыг болгаш республика эрге-чагыргазының девискээр органнарының удуртукчуларындан коллегияны тургускан. Ол дээрге чагырга даргаларынга удурланышкак тала эвес, а дуза-дыр. Ооң-биле кады Президентиниң бүрүн эргелиг төлээлекчизиниң тус девискээрде эрге-чагырганың бүгү деңнелдериниң хоойлу сагылгазынга контроль ажылын күштелдиргени-дир. Ол дээрге чоннуң тус черлерге эрге-чагырганың контроль хүлээлгелер дугайында негелдезинге дүгжүп турар. Тус чер бот-башкарылгазының органнары кижилер-биле хүн бүрүнүң дириг ажылын чорудар, оларны ажыл-биле боттары хандыртынарын, боттары амыдыралын харыылаарын чедип алыр ужурлуг. Тус чер деңнелдеринге экономиктиг амыдыралды диргизеринге эргежок чугула бүгү чүүлдер бар, чүгле чоннуң ажылдаарын чедип алыры, кадрларны белеткээри, экономиктиг база эрге-хоойлу өөредилгезин боттандырар херек.

Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының федералдыг эрге-чагырга органнары-биле чаңгыс аай болурун хандырары.

Россияның федеративтиг тургузуун деткивишаан, бис федералдыг төп-биле болгаш республикада федералдыг эрге-чагырганың девискээр органнары-биле харылзааларны сайзыраңгайжыдарының бүгү күжениишкиннерин кылыр бис. Ийи талалыг керээлиг харылзааларны хөгжүдериниң ажылын уламчылаар бис. Россия Федерациязының Девискээрлер политиказының яамызының шугуму-биле кызамдалдыг девискээрлерни деткииириниң федералдыг программаларындан чиигелделерни болгаш сан-хөө деткимчезин алырын чедип алыры, Кыдыкы Соңгу чүктүң үндезин база эвээш санныг чоннарын деткииириниң Федералдыг программазындан республиканың ырак болгаш чедери берге девискээрлеринге акшаландырыышкын айтырыгларын дугуржуп алыры чугула. Национал политиканың концепциязын боттандырарының айтырыын Националдар яамызы-биле шиитпирлээр херек. Россияның Экономика яамызы болгаш Сан-хөө яамызы-биле Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң 2005 чылга чедир программазын ылаптыг кылыры чугула.

Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырга органнарының болгашТыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының аразында бүрүн эргелерни база харыылаар чүүлдерни аңгылаарының дугайында Керээ төлевилелиниң чаа эдилгезинде талаларның эргелери болгаш хүлээлгелери улам ылаптыг тодараттынган. Республика бюджедин хевирлеп тургузуп турар үеде республиканың социал-экономиктиг база бойдус-географтыг онзагай талаларын барымдаалап көөрү көрдүнген.

Федералдыг эрге-чагырганың девискээр органнары-биле кады ажылдажылга. Экономиктиг амыдыралды экономиктиг кем-херек үүлгедиишкиннери-биле, коррупция-биле эптеш чок демиселди чорутпас болза, экижидип алыры болдунмас.

Республиканың Сан-хөө яамызының контроль-ревизия эргелелиниң ажылын эки деп үнелеп болур. 1998 чылда 411 ревизияларны база хыналдаларны, ооң иштинде Президентиниң болгаш Чазактың даалгаларын езугаар—71-ни кылып чоруткан. Хоойлуга дүүшпес чарыгдалдарны 48,9 млн. рубль түңге, ооң иштинде бюджет акша-хөреңгилеринден—43,1 млн. рубльге тодараткан. Хынаттынган бюджетке хамааржыр ийи албан чериниң бирээзинге-ле ажыл төлевиринге көрдүнген акша-хөреңгилерни өскээр чарыгдааны илереттинген. Четпестер болгаш кажарлаашкыннар 0,9 млн рубль түңнүг болган. Ревизияларның түңнелдерин езугаар республиканың Чазааның 8 доктаалдарын хүлээп алган, 39 кем-херек үүлгеткен херектерни оттурган. Контрольдаар органнарның ажылын улам экижидерин кады хыналдаларны чорударынга хамаарышпас аудиторларны доктаамал чалап киириштирериниң аргазы-биле чедип ап болур.

Эрге-чагырганың күрүне органнары, ооң сан-хөө структуралары кижилерниң банкыда шыгжаткан салыышкыннарының хемчээлиниң дугайында медээлерни чарлап дыңнатпас ужурлуглар, ол—коммерция чажыды-дыр. Ынчалзажок коммерция талазы-биле ажыл-чорудулга оларга хоруглуг зона болур ужурлуг дээни ол эвес-тир. Ылаңгыя, кажан чугаа үндүрүглер төлээриинден ойталаарының, орулгаларын, арыг эвес байдал-биле киирип алгаң орулгаларын чажырарының, "капсырлашкак" бухгалтерия дугайында чугаа чоруп турар үеде. Ынчан контрольдаар сан-хөө болгаш эрге-хоойлу камгалаар органнар хынаар, контрольдаар бүрүн эргелиглер.

Конституция езугаар чуртта болгаш республикада суд эрге-чагыргалары кымга-даа хамаарышпас. Оларның эрге-хүлээлгелеринче эрге-чагырганың кандыг-даа адырлары холгаарлап киришпес. Буруудадыр доктаалдарны үндүрерде, судтуң шиитпирлеринге таарышпаанда судтуң ол талазы-биле ажылының кезээнге чүгле прокуратура киржир эргелиг. Ынчалзажок республикада херектерниң байдалы дээш харысалгадан бо чүүлдер судтарны хоставайн турар. Олар эрге-чагырганың өске-даа адырлары-биле улам тудуш холбаалыг ажылдаар, реформаларны чорударынга оларга дузалажыр ужурлуглар. 1998 чылда судтар 4320 кем-херектерни истеп доосқан, оларның чүгле 187-зи экономиктиг кем-херектерге хамаарышкан болуп турар.

Дээди судтуң ажылын идепкейжидер херек. Ол талазы-биле чамдык ажылдарны Дээди судтуң мооң мурнунда турган удуртулгазы кылган, амгы удуртулга оон-даа хөйнү кылыр апаар.

Юстиция яамызындан сан-хөө болгаш кадр талазы-биле хандырылганы хүлээп алган чоокта чаа тургустунган Суд департаментизинге судтарның ажылының шынарын улам бедидер талазы-биле улуг ажылдарны чорудары негеттинип турар.

Суд системазының ажыктыг чоруун бедидерин 1999 чылда тургустунган **делегей судьяларының институду-биле** холбап турар бис. Ынчангаш "Россия Федерациязында делегей судьяларының дугайында" Федералдыг хоойлуга , база суд тургузуунуң дугайында российжи хоойлужудулгага үндезилээш, мооң мурнунда хүлээп алдынган хоойлуларга шынар талазы-биле үнелелди бээр болгаш делегей судьяларының дугайында республика хоойлузун хүлээп алыры чугула апарган.

Республиканың **Арбитраж судунуң** 1998 чылда көрген негелделериниң анализи экономиктиг айтырыглар талазы-биле судка кээп турар маргылдааларның өзүлдезиниң дугайын херечилеп турар. Ол хевирниң маргылдаалыг 448 айтырыгларының 317-зи хамааты херектер, 121-и административтиг болгаш 10-у ажылдап шыдавазының болгаш бууравашкынның дугайы. Бо чүүлдер болза, экономика талазы-биле маргылдаалыг айтырыгларны эрге-хоойлу талазы-биле шиитпирлээринге хамаатыларның бүзүрелиниң улгадып турарын чугаалап турар. Ол бүзүрелди улам быжыглаары Арбитраж судунуң сорулгазы бооп турар.

Сөөлгү үеде республиканың **Юстиция яамызының** статузу көдүрүлген. Аңаа эдип-чазаар албан черлерин, шимчевес хөреңги-биле солчулга кылырының күрүне даңзызын дамчыдып берген. Ол дээрге ажыл-чорудулганың улуг хемчээли-дир. Ону Юстиция яамызы амдыызында чедир кылбайн турар.

Прокуратура органнарының ажылында бергелерни билип турар бис. Олар эрге-чагырганың күрүне органнарының системазынче кирбейн, а хамаарылга чок хайгаарал органнары болуп турарлар. Ынчалзажок олардан негелдени кошкадыр эрге бисте чок.

Тыва Республиканың Президентизиниң 1998 чылда Айыткалында прокуратурага көөрү-биле чоруткан херектерниң саны адаттынган. Прокуратураның удуртулгазы ол херектерни көргениниң түңнелдериниң дугайын Президентиге дыңнатпаан. Экономиктиг кем-херек үүлгедиглерин ажыдып тывар талазы-биле ажыл республикада кошкак чоруттунуп турар. Чер-черде прокурорлар ол херектерни үүлгеткен кижилерге удур оттурган херектерни соксадыр талазы-биле үндезин чок айтыышкыннарны берип турар. Экономика адырынга 147 кем-херек үүлгедиглериниң 44-үнге херекти доосқан болгаш оларның чүгле 37-зин судтарже дамчыткан. Хээли алырының чаңгыс-даа фактызы илереттинмээн. Оон аңгыда, адвокатураның, нотариаттың, техниктиг даңзылал бюрозунуң ажылынче чогуур кичээнгейни прокуратура угландырары чугула. Хамаатыларның билдиришкиннеринден, хомудалдарындан алгаш көөрге,ында байдал чогумчалыг эвес.

Прокуратура органнары, **Иштики херектер яамызы** мал оорлаашкыны-биле, хөлегеленчек экономика-биле, ылаңгыя араганы, наркотиктерни дүрүм чокка садып турарлар-биле, эрге-чагырга органнарында коррупция-биле демисел чорударының айтырыгларынче, хамаатыларның экономиктиг айыыл чок чоруун хандырарынче кол кичээнгейни угландырар херек.

Россия-моол кызыгаарының тыва участогунда байдал нарын болуп артпышаан. Мал оорлаар, контрабанд херектер кылыр сорулга-биле чурум үрээшкиннери Тывага болгаш Моолга экономиктиг эвээш эвес когаралды чедирип турар. Эрткен чылын бистиң кызыгааржыларывыс 123 кызыгаар үрекчизин тудкан. Административтиг хемчегге 106 кижи онаашкан. **Айыыл чок чоруктуң Тыва республика талазы-биле Федералдыг эргелели** 15 кем-херек үүлгедиглерин истеп тыпкаш, оларның ийизин прокуратура органнарынче, 11-ин судче дамчыткан.

1998 чылды **КНО кижиниң эргелериниң чылы** деп чарлаан. Тыва Республиканың Президентизиниң чанында Кижиниң эргелериниң талазы-биле комиссиязы хоругдал мурнунуң черлеринде турарларның байдалын өөренип көөр талазы-биле шыңгыы ажылдарны кылып чоруткан. Бо чылын Кижиниң эргелериниң талазы-биле комиссия республикада хамаатыларның экономиктиг болгаш эт-хөреңги талазы-биле эргелерин хандырарының айтырыгларының: эт-хөреңги, чурттаар оран-савага дээп болбазының канчаар чоруттунуп турарын анализтеп көөр.

Күүсекчи эрге-чагырганың чаңгыс аай болуруң хандырары-биле керээлиг үндезинге күүсекчи эрге-чагырганың девискээр органнары-биле кады ажыл-чорудулгавыстың хевирлерин болгаш методтарын сайзыраңгайжыдар, республикада федералдыг девискээр органнарының структуразын, бүрүн эргелерин болгаш ажыл-чорудулгазын чогумчалыг болдурар апаар бис. Россияга күүсекчи эрге-чагырганың системазын сайзыраңгайжыдарынга, күрүнени эргелеп-башкарарынга чарыгдалдарны кызырарынга бо чүүлдер идигни бээр дээрзинге бүзүрээр мен.

Кадр политиказының эрге-хоойлу баазазы болгаш кадрлар шилилгези. Кадр политиказының реформазын чорудуп турда, эргелеп-башкарылганың аңгы-аңгы: федералдыг, республика болгаш муниципалитет деңнелинде кадрлар-биле ажыл сайзырангайжып турар.

Кадрлар-биле ажылдың тускайжыткан системазын тургузарының сорулгазы долузу-биле ам-даа шиитпирлеттинмээн. Бо угланыышкынга чогумчалыг базым болза, Россия Федерациязының Күрүнениң хамааты албан-хүлээлгениң кодекизин болгаш Күш-ажыл дугайында хоойлулар кодекизин белеткеп турары болур.

Ажыл-чорудулганың рынок системазынче шилчилгезиниң үезинде бедик мергежилдиг юристер, экономистер, сан-хөө ажылдакчылары, одалга-энергетика комплекизиниң специалистери чедишпейн турар. Бүдүрүлгелерниң, организацияларның болгаш албан черлериниң бүгү удуртукчулары менеджментиниң билиглери-биле чепсегленген турар ужурлуг. Хөй адырлыг экономиканың сектор бүрүзүнге удуртулга кадрларын ажыл-агый эргези, маркетинг, макро болгаш микроэкономиканың үндезиннери дээн ышкаш экономиктиг билиглерниң комплекизиниң талазы-биле белеткээри чугула. Республикага күрүне бүдүрүлгелеринге, күрүнениң үнелиг саазыннарының пакедин алган улуг-улуг акционер ниитилелдерге, хууда капиталдың улуг кезии алган акционер ниитилелдерге, биче болгаш хуу бүдүрүлгелерге менеджерлер херек.

Кадрларның чогуур мергежилиниң кудузу экономиктиг реформаларны чорударынга улуг шаптыкты таварыштырып, чоннуң социал камгалалының деңнелин кудуладып турар. Рынок экономиказының байдалдарында экономиктиг реформаларны боттандырарынче ажылдакчыларны шуут кииримтирер сорулгалыг болгаш кадрларны белеткээриниң болгаш өөредириниң шуут чаа системазын тургузары күрүне деткимчезин негеп турар.

Массалыг информация чепсектериниң (МИЧ) ажыл-чорудулгазының байдалдары болгаш сорулгалары. Рынок экономиказын тургузарынга МИЧ-ниң ролю улуг. Сөстүң хостуг болуру, ажык-чарлыг чорук баштайгы эки түңнелдерни бергенин демдеглээри өөрүнчүг. Парлаттынган чүүлдерде, радио болгаш теледамчыдылгаларда чүгле эрге-чагырга органнарының ажыл-чорудулгазының дугайында медээлер эвес, а харын ниитилел амыдыралының байдалдарының дугайында бижээн, бараннарны болгаш ачы-дузаны рекламалаан болуп турар-дыр. Экономиктиг реформаларның янзы-бүрү айтырыгларынга хөй талалыг көрүштү МИЧ-ден көрүп турар бис. Ылаңгыя чурттакчы чон кандидаттарның программалары-биле таныжып турда, соңгулда мурнунуң кампаниязының үезинде ол дыка билдингир турган. Үнелиг конструктивтиг саналдарны эрге-чагыргалар өөренип көрүп турар.

Ооң-биле чергелештир МИЧ нарын байдалдарда туруп турар.

Бирээде, эрге-чагыргалар МИЧ-ни хөгжүдериниң болгаш аңаа күрүне деткимчезин көргүзериниң Концепциязын амга чедир ажылдап кылбаан болгаш ол хүлээп алдынмаан.

Ийиде, дотацияларны оларның орулга киирип алырының кара чаңгыс үндезини кылдыр көрүп турарынга бөгүн каттыжары болдунмас. 1999 чылдың онзагай бюджединиң үезинде МИЧ чүгле сан-хөө чурумун кончуг шыңгыы барымдаалаарындан, редакцияларның, типографияларның, харылзаа бүдүрүлгелериниң бүдүрүкчү ажыл-чорудулгаларның ажыктыг чоруун бедидеринден, азырадыкчы хөөннүң практиказындан ойталаарындан, ийиги чергениң хереглел чарыгдалдарын кызыгаарлаарындан, ажылдың чаа хевирлерин дилеп тыварындан болгаш ажыглаарындан амыдырап болур.

Рынок байдалдарынга МИЧ-ниң оожум чаңчыгып турары рынок экономиказының билиглерин практикага чедиишкинниг ажыглап турар бистиң хамаатыларывыстың угаан-бодалынга амгы үениң кижизиниң, ажыл-херекчи, ажыл-агыйжы кижиниң тургустунарынга оларның күжүн долузу-биле ажыглаарын боттандырары болдунмайн турар. Рыноктуң эге билиглерин пропагандалап турар материалдарны бээриниң системазы чок. Болдунган херектерни көргүзүп турар чөптүг шүгүмчүлелдерниң болгаш ханы анализтиг материалдарның орнунга фактыларны катаптаан азы политиктиг кагжыкчыларның аразында хуузунда маргыжыышкыннарны ында парлап турар. МИЧ берге байдалдардан үнериниң боттуг аргаларын кижилерге сүмелээр, боттарының күжүнге болгаш талантызынга оларның бүзүрелин оттурар ужурлуг

Ону канчаар кылырын төп МИЧ-ден өөренип ап болур. Ында, парлалга үндүрүлгелеринден болгаш "Ажыл-херекчи Москва" дээн ышкаш теледамчыдылгалардан, кижи бүрүзү сөөлгү чаа чүүлдерни кезээде билип ап, үнелиг саазыннар рыногунда, күш-ажыл рыногунда болуп турарын билип, рынок коньюктуразын хайгаарап, даштыкы валюталарның болгаш рубльдиң, акцияларның үнезин хайгаарап болурлар.

Бөгүн кижи бүрүзү-ле солуннарны, сеткүүлдерни чагыдып ап, оларны садып алыры берге апарганы хомуданчыг-дыр. Оларны тарадырында, көдээ черлерге чедиреринде бергелер бар. Амгы үениң чаа үндүрүглери-биле библиотекалар херек кырында четчелеттинмейн турар. Районнар аразының солуннарынга хереглел кудулаан. А тус черниң телеканалдары шоолуг эвес утка-шынарлыг видеофильмнер көргүзеринге хөй-хөй эфир үезин ажыглап турарлар. Медээлерниң чогу азы оларның багай шынарлыг болуру кижилерниң угаан-медерелинге болгаш психологиязынга эки өскерилгелерни, амыдыралдың чаа чүүлдеринге хамаарыштыр оларның эде тургустунуушкунун саададып, экономиктиг реформаларның темпизинге багай салдарны чедирип турар. Ынчангаш **бистиң сорулгавыс — информация талазы-биле бо шаптаразынны үзе кирери.**

Соңгулдалар. Соңгулда мурнунуң кандыг-даа кампаниязы экономикага эки салдарны чедирер.

Бирээде, кандидаттарның экономиктиг программаларының анализин дамчыштыр республиканың экономиктиг стратегиязын болгаш перспективазын ажылдап кылырынга чогуур үлүг кииртинер.

Ийиде, чогуур угланыышкыннарны уштап-баштап, удуртукчу кадрларның составын немеп, чаартып шыдаар езулуг удуртукчуларны, угаан-сарыылдыг кижилерни илередир арга тыптып кээр.

Үште, массалыг информация чепсектериң дамчыштыр кандидаттар-биле ужуражылгалар үезинде чурттакчы чон экономиктиг бүгү-ниити өөредилгези хевирлиг чүүлдү эртер, аңгы-аңгы программаларга үнелел берип өөренир болгаш сөөлүнде барып шын шилилгени кылыр.

Ооң-биле чергелештир эрге-чагыргага мурнунда судтадып чораан, кем-херек кылгаш оон долузу-биле адырлып албаан, бодунуң орулгаларын чажырып турар "арыг эвес" кижилерниң кээп турарын чок деп болбас

Россия Федерациязының Президентизиниң айыткалында Күрүне Думазынче соңгулдаларга чедир арткан бо каш айларда күрүне эрге-чагыргазының органнары **соңгулдаларның чөптүг эрттериниң хөй-нииити хайгааралының механизмин** ажылдап кылыр ужурлуг деп айыткан.

Чөптүг, шынчы азы хоойлуну шыңгыы сагывышаан соңгулдаларны эрттирери күрүне быжыглаашкынының болгаш хөй-нииити башкарылгазының чугула херек ужурлуг негелдези болур.

Соңгулдаларга хөй-нииити хайгааралын тургузарын хандырарынга ниитилелдиң политиктиг системазының бүгү институттары сонуургалдыг турар ужурлуг.

Республиканың эрге-чагырга органнары болгаш хөй-нииити каттыжыышкыннарының кады ажылдажылгазы. Кризисти ажып эртер сорулга-биле ниитилелдиң бүгү күштерин сырый каттыштырар талазы-биле хемчеглер алдынган. Диргелип келген сан-хөө кризизинден чурттакчы чонну камгалаарынче угланган республиканың Чазааның соңгаарлаттынмас хемчеглерин белеткеп тургаш, политиктиг партияларның, шимчээшкиннерниң болгаш хөй-нииити организацияларының төлээлери-биле ужуражылгаларны кылдым. Аңаа оларның талазындан экономика болгаш өске-даа айтырыглар талазы-биле үнелиг саналдарны дыңнадым. Оларның чамдыызын кризиске удур хемчеглер доктаалдарынга киирген, өскелерин Президент Администрациязының тускай план хемчеглеринге ажыглаан.

Эрге-чагырганың хөй-нииити-биле харылзаазын быжыглаар сорулга-биле **Тыва Республиканың Президентизиниң чанында** амдыызында чаа-ла хөнүп орар **сүмелекчи-чөвүлекчи органнарны** ажыткан. Бо чылын оларның идепкейжиирин, колдуунда экономиктиг айтырыглар талазынче ажылын углаарын чедип алыр херек.

Бис моон-даа соңгаар хамааты ниитилелдерниң, хөй партияларның тургустунар байдалдарынга деткимчени бээр бис. Чүге дээрге ук үндезиннерге чүгле политиктиг хөй-ле адырларның эвес, экономиктиг программаларның база чижилгези хөгжүүр Бис **политиктиг партиялар болгаш шимчээшкиннерден**, профэвилелдерден болгаш өске-даа массалыг организациялардан, чогаадыкчы коллективтерден боттарывыстың ажыл-чорудулгавыска өөренип көөрү-биле экономиктиг айтырыглар талазы-биле кончуг ханы хынамчалыг сайгартынган саналдарны манап турар бис. Шуптуңарга бистиң хамаарылгавыс бир дөмей бир эвес, шынап-ла, херек кырында олар хамаатыларның сонуургалдары дээш ажылдап, боттарының ажылының эң кол угланыышкынын чоннуң эрге-ажыы деп кылып алыр болза, бис оларның ажылын деткиир бис.

Дугуржулгалар таварыштыр профэвилелдер, ажыл берикчилериниң каттыжыышкыннары болгаш республиканың Чазааның, коллективтиг керээлер болгаш ажыл-агый адырларының тарифтиг дугуржулгаларының аразында кады ажылдажылганың шырак дээн дуржулгазы бисте мөөңнеттинген

Ынчалзажок сөөлгү үеде хөй-ле удуртукчулар коллективтиг керээлер чарар хөөн чок. Сан-хөө бергедээшкиннерге даянып алгаш, ажылдакчыларын ээлчег чок шөлээлерже үндүрүп турар. Ол-ла үеде бүдүрүлгелерниң эргелеп-башкарылга аппарадының ажылдакчылары эвээш эвес шалынны өй-шаанда ап турары чажыт эвес. **Социал партнерларны** дамчыштыр күш-ажыл хамаарылгаларын экижидер орук-биле бөдүүн ажылчыннарның сонуургалдарын камгалаары чугула.

Эки келир үеге идегеливисти бис аныяк-өскен-биле холбап турар бис. Республиканың аныяктар шимчээшкининде улгады берген салгалдарның изеп кааны багай эвес дээн чаңчылдары бар. Чижек кылдыр, комсомолчуларның кандыгдаа ажылды быжыг сегирип алыр турганы дээш бисти ам адааргавас аргажок. Амгы аныяктарга чогум-на ол четпейн турар. Чоокта чаа тургустунган Тываның аныяктар эвилели бистиң республиканың экономиктиг реформаларының идепкейлиг киржикчилери апаарынга бүзүрээр-ле-дир мен. Бо талазы-биле кылып болур ажылдарның хемчээли кызыгаар чок делгем. Ол дээрге аныяктарның сайгарлыкчы чоруунга деткимче көргүзери, аныяктарның чурттаар оран-сава комплекстерин (АЧОК) катап тургузары болгаш аныяк салгалды күш-ажылга кижизидери, хаара тудары болур.

Бис өзүп олурар салгалды кудумчунуң багай салдарындан чайладып, оларның энергиязын ниитиниң ажыктыг ажыл-херектеринче углаар ужурлуг бис. **Республиканың уруглар организациязын** тургусканы—бо угланыышкында чүгле эге базым болур.

ТҮҢНЕЛ

Тыва Республиканың Президентизин соңгаан соонда эрткен ийи чылда **соңгулда мурнунуң президент программазын** боттандырарынга эвээш эвес ажылдар кылдынган. **Салдынган сорулгаларның чартыындан хөй кезии кылдынган болгаш боттанырының кырында.** Демократия сайзырап турар, колдуунда рыноктуң инфраструктуразы тургустунган, хуу сектор хөгжээн, ылаңгыя көдээ ажыл-агыйда, садыглаашкында, транспортта.

Тыва Республиканың Президентизиниң "Экономиканы долузу-биле чогумчалыг экижидерин дамчыштыр —ону хөгжүдүп эгелээринче" деп Айыткалында илереттинген политиканың кол угланыышкыннарында чедип алдынган боттуг түңнелдер бар. **Реформаның чоруп келгени чылдарда бир-ле дугаар нииити девискээр бараннарының хемчээлиниң, инвестицияның, төлевирлиг ачы-дуза чедирилгелериниң болгаш аъш-чем бараннарын үүрмектеп садар саарылгазының өзүлдези чедип алдынган. Социал угланыышкынныг экономиктиг политика чоруттунган, чурттакчы чоннуң чайгаар өзүлде темпизи улгаткан, нииити өлүр чоруктуң көргүзүү кудулаан, чоннуң республикадан дашкаар көжер чоруунуң эвээжээни демдеглеттинген.** Социал адырның объектилериниң ажылдаар арга-шинээ камгалаттынган.

Тывага Россия-биле бир дөмей политиктиг-даа, социал-экономиктиг-даа план талазы-биле **1999 чыл кончуг берге болур.** Амгы тургустунуп келген берге байдалдарда бердинген бо Айыткалда кол сорулгаларны чедиишкинниг боттандырарда— **республиканың экономиктиг күчү-шыдалын хөгжүдери** база 1998 чылда экономика талазы-биле чедип алдынган чедимчелиг түңнелдерни быжыглаары, республиканың күрүне эрге-чагыргазының бүгү-ле адырларының, тус черниң бот-башкарылга органнарының, боттуг экономика секторунда бүгү-ле ажылдап турар субъектилерниң, ниитилелдерниң удуртукчуларының **демин каттыштырары** негеттинип турар.

Үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агыйның бараан бүдүрүкчүлеринге хоойлужуттунган күрүне деткимчезин болгаш дээштиг камгалалды хандырары эргежок чугула. Экономиканы сайзыратпышаан **чурттакчы чоннуң негелде-хереглелинге чугула акша-төгерикти** шалың төлевириниң хемчээлин улгаттырары-биле чедип алыр.

Хоорай, кожуун, суму бүрүзү чарыгдалдарны шын, чогумчалыг чорударынче, материалдыг болгаш сан-хөө хөренгилериниң камналгазынче, экономиканың хөгжүлдезинге болгаш үндүрүг онаалдазының баазазынга даянып, бюджеттиң орулгалыг кезээн улгаттырарынче угланган **амыдырап-чурттап болурунуң программаларын ажылдап кылып алган турарын** чедип алыры чугула.

Хүндүлүг чуртташтарым!

Үшкү мун чылдың эргининге тургаш база бистиң республиканың **юбилейлиг** чылында рефомаларның оруу-биле моон-даа соңгаар бурунгаарлаарда **бүгү күштү мөөңнеп, каттыштырарынга** болдунар-ла аргаларны ажыглаар херек, бодунуң ат-алдарын бодавышаан, арга-шинээнге болгаш бодунуң күжүнге бүзүрелди ышкынмазы күзенчиг.

Төлевилеттинген хемчеглер комплекизин дес-дараалаштыр боттандырар болзувусса, амгы үеде республикада тургустунган берге байдалды ажып эрте бээр арга бар дээрзинге бүзүрелдиг мен.

Тыва Республиканың Президентизи — Чазак Баштыңы
Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай.
1999 чылдың апрель 8.

Тыва Республиканың Күрүнениң өнчү комитеди 1999 чылдың апрель 10-да № 77-р айтыышкынын езугаар

КҮРҮНЕ БҮДҮРҮЛГЕЗИ "УЛУГ-ХЕМ" РЕСТОРАННЫҢ

ажылын соксаткан. Кредиторларның болгаш өске-даа сонуургалдыг кижилерниң **негелделерин** дыңнадыгны парлаан соонда ийи ай иштинде, Тыва Республиканың Күрүнениң өнчү комитединге азы 3-75-20, 3-60-16, 3-78-24 **телефоннарны** дамчыштыр хүлээп алыр.

Өвүр кожуун чагыргазы кожууннуң хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы чораан, хереглекчилер ниитилелиниң хоочуну

Кызыл-оол Туматович
ТАС-ООЛДУҢ

мөчээни-биле ооң өг-бүлезинге, төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

ШЫН
Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:
Маадыр-оол Калчан, Алдын-кыс Монгуш, Сергей Хертек, Светлана Балчыр.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91;
секретариат—3-36-82.

Солун келбейн барганда дараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94, 3-57-92

КИЛДИСТЕР:
Ниитилел-политиктиг килдис — 3-39-15
Медээлер албаны—3-34-98;
Бухгалтерия—3-41-16;

Солун неделяда үш катап үнер.
Хемчээли 2 парламал ама.
Тиражы 5750.
Чагыг 31.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 КБ "Тувакредит", ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары—Т 00007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.